

Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle

Een conceptuele en empirische analyse

Will Tiemeijer en Anne-Greet Keizer

WRR

De serie ‘Working Papers’ omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle Working papers is te vinden op www.wrr.nl.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
070-356 46 00
info@wrr.nl
wrr.nl

Vormgeving binnenwerk: Today, Utrecht
Omslagafbeelding: Today, Utrecht
Working Paper nummer 53

e-ISBN 978-90-832908-0-5

© Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 2023

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) worden gebruikt en overgenomen voor niet-commerciële doeleinden. De inhoud mag daarbij niet veranderen. Citaten moeten altijd aangegeven zijn.

Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle

Een conceptuele en empirische analyse

Will Tiemeijer en Anne-Greet Keizer

WRR

Ten geleide

Het WRR Working Paper *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle. Een conceptuele en empirische analyse* is geschreven door Will Tiemeijer en Anne-Greet Keizer, beiden senior onderzoeker bij de WRR.

In deze studie wordt allereerst ingegaan op de vraag wat we moeten verstaan onder de begrippen ‘onzekerheid’ en ‘maatschappelijk onbehagen’. Want ook al klinken deze termen veelvuldig in het politieke debat, het blijft vaak onduidelijk waarnaar ze nu eigenlijk verwijzen en wat hun onderlinge samenhang is. Deze studie presenteert ook de resultaten van een enquête onder bijna 3.000 Nederlanders naar mogelijke gevoelens van onzekerheid op diverse terreinen van het leven. Niet eerder werden de inwoners van ons land zo uitgebreid en rechtstreeks hierover bevraagd.

Vervolgens gaat de studie in op een derde concept, namelijk ‘persoonlijke controle’. Dat is de mate waarin mensen door eigen handelen de uitkomsten kunnen verkrijgen die ze belangrijk vinden, ofwel: hoeveel grip zij hebben op hun leven. Het begrip ‘persoonlijke controle’ klinkt veel minder vaak in het politieke debat, maar deze studie laat zien dat het een sleutelrol vervult. Persoonlijke controle blijkt zowel de tegenhanger van onzekerheid en onbehagen als de *missing link* tussen beide. Daarom is in de enquête ook gemeten hoe de Nederlanders scoren op gevoelens van controle. De resultaten laten zien dat mensen die laag scoren op gevoelens van controle, zich vaker onbehaaglijk voelen over de samenleving.

De conclusie van deze studie is dat onbehagen over de samenleving *als geheel* deels verklaard kan worden uit een gebrek aan controle dat mensen ervaren *in hun eigen leven*. Dit is een nieuw en origineel perspectief op de oorzaken van maatschappelijk onbehagen, en roept om de vraag hoe we kunnen bevorderen dat mensen zoveel mogelijk grip hebben op hun leven. Daarop zal de WRR uitgebreid ingaan in een later dit jaar verschijnende publicatie

De WRR dankt prof.dr. Kees van den Bos, dr. Josje den Ridder en dr. Eefje Steenvoorden voor hun waardevolle opmerkingen bij een eerdere versie van dit Working Paper.

De serie ‘Working Papers’ omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij de auteurs.

Prof. mr. J.E.J. (Corien) Prins
Voorzitter WRR

Prof. dr. F.W.A. (Frans) Brom
Secretaris WRR

Inhoudsopgave

Ten geleide	5
Inleiding	9
Deel I: Onzekerheid en maatschappelijk onbehagen	13
1. Onzekerheid	14
1.1 Een veelheid aan betekenissen	14
1.2 Redeneren vanuit het eerstepersoonsperspectief	17
1.3 Is onzekerheid erg?	19
1.4 Samenvattend	21
2. Kwantitatief onderzoek naar onzekerheid	23
2.1 Opzet vragenlijst	23
2.2 Resultaten huidige omstandigheden	26
2.3 Resultaten gevoelens van onzekerheid	28
2.4 Voorspellers van gevoelens van onzekerheid	31
2.5 Samenvatting en conclusie	34
3. Maatschappelijk onbehagen	36
3.1 Wel of geen verband tussen micro- en macro-oordelen?	36
3.2 Wat is 'maatschappelijk onbehagen'?	41
3.3 Is onbehagen erg?	47
3.4 Samenvatting en conclusie	49
4. Kwantitatief onderzoek naar maatschappelijk onbehagen	50
4.1 Reeds beschikbare data	50
4.2 Eigen bevindingen	52
4.3 Conclusie	55
Deel II: Persoonlijke controle	57
5. Controle	58
5.1 Definitie	59
5.2 Reeds beschikbare data	62
5.3 Normatieve waardering van controle	64
5.4 Conclusie	65

6.	Controle en maatschappelijk onbehagen	66
6.1	Resultaten	68
6.2	Gevoel van controle en maatschappelijk onbehagen	71
6.3	Conclusie	74
7.	Causaliteit	75
7.1	Survey-experiment	76
7.2	‘Langetermijncausaliteit’	78
7.3	Conclusie	84
	Deel III: Samenvatting, duiding en slotbeschouwing	87
8.	Samenvatting en duiding	88
8.1	Samenvatting	88
8.2	Theoretische duiding en verklaring	92
9.	Slotbeschouwing	98
9.1	Het macroniveau: twee hoera’s voor maatschappelijk onbehagen	98
9.2	Het microniveau: minder onzekerheid of meer persoonlijke controle?	100
9.3	Conclusie	104
	Bijlagen	107
	Bijlage A: (On)zekerheid uitgesplitst naar opleiding en huishoudinkomen	108
	Bijlage B: Het tweede survey-experiment	111
B.1	Effect ‘hoe vervelend’ was de gebeurtenis?	111
B.2	Effect ‘geen/wel controle’ over de gebeurtenis	113
B.3	Waarom verschillende resultaten?	116
B.4	Conclusie	121
	Bibliografie	123

Inleiding

Hoe gaat het met ons land en zijn inwoners? Wie het publieke en politieke debat een beetje volgt, hoort twee thema's regelmatig terugkeren: onzekerheid en onbehagen. In hun eigen leven ervaren mensen vooral *onzekerheid*, en als het gaat om de samenleving als geheel voelen mensen vooral *onbehagen*: het gaat de verkeerde kant op met het land. Dit lijken twee sleutelbegrippen in Nederland anno heden.

Er wordt dan ook flink getobd over beide fenomenen. Politici en opiniemakers spreken niet zelden op zorgelijke of zelfs alarmistische toon over de 'toenemende onzekerheid' en een 'groeiend maatschappelijk onbehagen' – trends die we moeten zien te keren, anders loopt het verkeerd af. Met alle studies en rapporten hierover kan inmiddels een kleine bibliotheek worden gevuld. De analyses waaieren vaak breed uit, en grote woorden – modernisering, globalisering, anomie – worden daarbij niet geschuwd. Onder de vlaggen van onzekerheid en onbehagen blijkt van alles schuil te kunnen gaan, variërend van betrekkelijk concrete zaken als te veel flexwerk en tijdelijke contracten, via de nog onbekende (maar zeker niet goedkope) eisen van de energietransitie, tot het algemene gevoel dat normen en waarden in verval zijn.

Maar wat zijn onzekerheid en onbehagen nu precies? Waar verwijzen deze begrippen naar? En hebben ze iets met elkaar te maken? Zo ja, wat dan?

Micro versus macro

Wat beide fenomenen in ieder geval met elkaar gemeen hebben, is dat het gaat om onwenselijkheden, om iets dat mensen *niet* willen. Tegelijk is er een belangrijk verschil. Gevoelens van onzekerheid hebben doorgaans betrekking op het *eigen leven*. Is mijn baan wel veilig? Kan ik volgende maand de rekeningen nog betalen? Zullen mijn familie of vrienden wel helpen als ik bijvoorbeeld langdurig ziek wordt? Onzekerheid heeft dus vaak betrekking op het *microniveau* van het eigen leven en de eigen omgeving. Gevoelens van maatschappelijk onbehagen daarentegen gaan doorgaans over *de samenleving als geheel*. Gaat het nog wel goed met ons land, of glijden we langzaam maar zeker af? Staat de sociale cohesie niet steeds meer onder druk? Zijn we als samenleving nog wel in staat het hoofd te bieden aan de grote opgaven waarvoor we staan? Maatschappelijk onbehagen heeft dus vaak betrekking op het *macroniveau* van de samenleving als geheel.

We hebben het dus over verschillende niveaus. De grote vraag is hoe oordelen over beide niveaus zich tot elkaar verhouden. Hebben zij iets met elkaar te

maken of staan ze geheel los van elkaar? Voor beide antwoorden is er evidentie. Onderzoek toont vaak een grote afstand tussen oordelen over het eigen leven en over de samenleving als geheel. “Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht”, zo luiden de gevleugelde woorden van voormalig SCP-directeur Schnabel. Het is een patroon dat je niet alleen in Nederland maar ook in andere landen ziet, en dat de indruk wekt dat beide type oordelen volledig los staan van elkaar. Tegelijk wordt in het publieke debat juist *wel* een verband gelegd: de veronderstelling is dat mensen die veel onzekerheid ervaren, ook vaker negatief zijn over de samenleving als geheel. En wie het genoemde onderzoek beter bestudeert, kan daarin ook wel degelijk signalen voor enige samenhang ontdekken. Dus hoe zit het nou? Wat gebeurt er precies tussen de oren van mensen waardoor er kennelijk toch een relatie is tussen oordelen over het eigen leven (het microniveau) en oordelen over de samenleving als geheel (het macroniveau)?

Een derde concept: persoonlijke controle

In deze studie gaan we in op die vragen. Daarbij is een sleutelrol weggelegd voor een derde concept, namelijk ‘persoonlijke controle’. Dit concept verwijst naar de mate waarin mensen door eigen handelen de uitkomsten kunnen verkrijgen die ze belangrijk vinden, ofwel: hoeveel grip zij hebben op het leven. Controle is zowel de *tegenhanger* van onzekerheid en maatschappelijk onbehagen als de *ontbrekende schakel* tussen beide concepten. We zullen laten zien dat wie het complete verhaal wil vertellen, dit derde concept erbij moet betrekken.

In het openbare debat krijgt ‘persoonlijke controle’ echter veel minder aandacht dan ‘onzekerheid’ en ‘onbehagen’. Dat is best vreemd, want persoonlijke controle is iets dat mensen juist *wel* willen. Het staat welhaast per definitie gelijk aan positieve vrijheid en zelfbeschikking. Maar niet alleen dat. In deze studie zullen we laten zien dat *meer* persoonlijke controle ook *minder* maatschappelijk onbehagen betekent. Anders geformuleerd, één van de oorzaken van maatschappelijk onbehagen blijkt te liggen in een gebrek aan controle over het eigen leven. Wie het onbehagen wil aanpakken, moet daarom ook – misschien zelfs vooral – proberen om mensen meer grip op hun eigen leven te geven.

Deze studie

Het *doel* van deze studie is dus om enige duidelijkheid te scheppen over hoe we ‘onzekerheid’ en ‘maatschappelijk onbehagen’ nu eigenlijk moeten begrijpen, het verhaal aan te vullen door het concept ‘persoonlijke controle’ te introduceren, en te laten zien hoe deze drie fenomenen met elkaar samenhangen. De studie is als volgt opgebouwd:

- In het *eerste deel* trachten we de begrippen ‘onzekerheid’ en ‘maatschappelijk onbehagen’ beter te conceptualiseren en definiëren. We presenteren ook de resultaten van een eigen enquête onder bijna 3.000 Nederlanders naar gevoelens van onzekerheid en onbehagen. Deze enquête bevat vooral veel vragen over onzekerheid. Naar ons beste weten, is dit het eerste onderzoek waarin zo uitgebreid gevoelens van onzekerheid van Nederlanders in kaart zijn gebracht;
- In het *tweede deel* introduceren we de ontbrekende schakel: controle. We laten zien hoe dit concept als het ware al besloten ligt in ‘onzekerheid’ en ‘maatschappelijk onbehagen’. Op basis van genoemde enquête laten we daarna zien dat er een verband bestaat tussen hoeveel controle mensen voelen in hun eigen leven en hoeveel onbehagen zij voelen over de samenleving als geheel. We presenteren bovendien een eigen survey-experiment dat laat zien dat het verband tussen beide daadwerkelijk causaal is;
- In het *derde deel* vatten we bevindingen samen, en geven we een theoretische duiding en verklaring. Meestal *beginnen* onderzoeken met de theorie, en volgen daarna de data; hier is het dus precies andersom. Tot slot schetsen we de implicaties van één en ander voor beleidsmakers. Onze conclusie is dat beleidsmakers wellicht wat minder al hun aandacht en energie zouden moeten richten op de reductie van onzekerheid en maatschappelijk onbehagen, en wat meer op het vergroten van persoonlijke controle. Anders gezegd, ze moeten meer sturen op ‘grip op het leven’.

Deel I: Onzekerheid en maatschappelijk onbehagen

1. Onzekerheid

Wat bedoelen we met ‘onzekerheid’? Het is één van die begrippen waarvan velen menen dat het een groot probleem betreft dat beleidsmatige aandacht verdient¹, maar waarvan tegelijk niet erg duidelijk is waarnaar het nu eigenlijk verwijst. ‘Onzekerheid’ behoort (inmiddels) tot de familie van politiek beladen concepten als ‘ongelijkheid’, ‘scheidslijnen’ of ‘maatschappelijk onbehagen’: fenomenen die velen met grote zorg vervullen maar tegelijk een zekere onbepaaldheid hebben. Waar verwijst het begrip nu eigenlijk naar?

1.1 Een veelheid aan betekenissen

Een logische eerste gedachte is om bij de wetenschap te rade te gaan. Hoe wordt daar het begrip gedefinieerd? Helaas valt daar geen eenduidig antwoord te halen. ‘Onzekerheid’ speelt een rol in heel verschillende vakgebieden, variërend van de kwantumfysica tot de existentiële filosofie, vaak met zeer verschillende betekenissen. Laten we ons beperken tot de disciplines die hier het meest relevant zijn, namelijk de sociale wetenschappen en de psychologie:

- In de *sociale wetenschappen* verwijst het begrip onzekerheid doorgaans naar een kenmerk van de *omgeving*, bijvoorbeeld als gesteld wordt dat de economische situatie hoogst onzeker is, dat niet te zeggen valt hoe de oorlog in Oekraïne zich zal ontwikkelen, en men verzucht dat we leven in ‘onzekere tijden’. Onzekerheid betekent dan vooral veranderlijkheid, onvoorspelbaarheid, ongekendheid, vaak met een ondertoon van dreiging: de externe werkelijkheid is letterlijk en figuurlijk onberekenbaar, en dat kan onaangename gevolgen voor je gaan hebben. Veel sociologische literatuur over werk- en inkomensonzekerheid valt onder deze categorie, want centraal daarin staan de grillen van de arbeidsmarkt. Nogal wat wetenschappelijk onderzoek op dit gebied heeft betrekking op de situatie in de Verenigde Staten (vs), bijvoorbeeld het werk van politicoloog Jacob Hacker. Specifiek voor de Nederlandse situatie kan men onder meer terecht bij het werk van Paul de Beer en Cok Vrooman.²

1 Kim Putters bijvoorbeeld, tot voor kort directeur van het SCP, is één van de mensen die geregeld met zorg spreekt over ‘groeiende onzekerheid’ en – zo noteert BNR – het onderwerp “in alle fractiekamers” aan de orde stelt. Bron: <https://www.bnr.nl/podcast/newsroomdenhaag/10390146/de-grote-fluisteraar-van-het-binnenhof>.

2 Zie bijvoorbeeld Hacker 2008; Vrooman 2016; De Beer 2017.

- In de *psychologie* verwijst het begrip ‘onzekerheid’ daarentegen naar een kenmerk van de *persoon*, namelijk een bepaald gevoel.³ Onzekerheid betekent dan vooral twijfel en gebrek aan houvast, niet weten wat het geval is of wat te doen. Mensen voelen zich bijvoorbeeld onzeker over hun baan of positie op de arbeidsmarkt, hun vooruitzichten op de woningmarkt, of hun vrienden wel voor ze klaar zullen staan, enzovoort. Elk van ons is maar al te vertrouwd met dit soort gevoelens. Het onderzoek op dit gebied is minder ‘landgebonden’ omdat het gaat om algemene psychologische mechanismen. Een belangrijke naam op dit gebied is de Nederlandse psycholoog Kees van den Bos.⁴

Er zijn dus twee (clusters van) betekenissen van onzekerheid: in het ene geval gaat het over een toestand van de wereld, in het andere geval over een toestand van de persoon. Het zijn twee geheel verschillende fenomenen, die ook niet tot elkaar reduceerbaar zijn. Tegelijk hebben ze wel nadrukkelijk met elkaar te maken, want onzekerheid van de *omgeving* kan leiden tot onzekerheid in de *persoon*. Het is net als met temperatuur. Het kan buiten koud *zijn* en mensen kunnen het koud *hebben*. Ook al is het woord hetzelfde, het gaat om verschillende fenomenen, die tegelijk wel met elkaar te maken hebben.

Deze dubbele betekenis maakt het lastig. Want wat is nu de kern van onzekerheid? Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) kiest voor een werkdefinitie die beide betekenissen omvat: onzekerheid is “de (ervaren) onvoorspelbaarheid van de toekomstige leefsituatie van burgers”.⁵ Dezelfde dubbelheid is te herkennen in de bundel *Nieuwe zekerheden in onzekere tijden* van een groep sociologen. In de introductie van die bundel wordt onzekerheid omschreven als een *gevoel*, namelijk “een gebrek aan vertrouwen in wat komen gaat”⁶, maar de daarop volgende hoofdstukken bevatten vooral beschrijvingen van de *feitelijke* ontwikkelingen in de samenleving, zoals de groei van het aantal flexbanen en diploma-inflatie. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) focust in de bundel *Voor de zekerheid* eveneens op *feitelijke* ontwikkelingen, en dan vooral op het gebied van werk en inkomen. “Vaste arbeidscontracten boden werknemers én werkgevers vastigheid en stabiliteit”, aldus de redacteurs, maar “[s]inds de jaren negentig is die zekerheid langzaamaan minder

3 Met ‘kenmerk van de persoon’ wordt bedoeld dat de ‘locus’ van deze vorm van onzekerheid de persoon is. Gevoelens zijn immers altijd van iemand, die bestaan niet buiten de persoon. Daarbij laten we in het midden of deze gevoelens stabiel en duurzaam zijn, en dus in feite een persoonlijkheidskenmerk (*trait*), of meer van voorbijgaande aard en opgewekt door de situatie van het moment (*state*).

4 Zie bijvoorbeeld Van den Bos (2009).

5 SCP 2021: 13.

6 F. Dekker et al. 2019: 8.

geworden.”⁷ Tegelijk bevat de bundel ook een hoofdstuk dat verslag doet van kwalitatief onderzoek naar hoe mensen met een flexibel contract hun arbeidssituatie *beleven*.⁸

Meerdere betekenissen in het maatschappelijke debat

In plaats van bij de wetenschap, kan men ook vertrekken vanuit het maatschappelijke debat, en kijken hoe het begrip daar wordt gebruikt. In het leven van alledag worden termen doorgaans wat lossier gehanteerd, en hier is het niet anders. In het maatschappelijke debat wordt het begrip ‘onzekerheid’ vanouds gehanteerd in de betekenis van *onvoorspelbaarheid*. We weten niet wat er morgen of overmorgen gaat gebeuren, en we weten niet of actie a of actie b uiteindelijk het beste zal uitpakken. Onze kennis van de werkelijkheid schiet domweg tekort. Maar de laatste jaren lijkt het begrip nog een tweede betekenis te krijgen, namelijk die van *kwetsbaarheid*. Dat is iets wezenlijk anders. Neem bijvoorbeeld een oudere persoon die is afgekeurd, leeft van een uitkering en woont in een sociale huurwoning. Voor deze persoon is de toekomst in hoge mate voorspelbaar. Grote kans dat hij of zij morgen en overmorgen nog steeds niet werkt, nog steeds op het sociale minimum zit en nog steeds in die sociale huurwoning. Maar ondanks deze voorspelbaarheid kwalificeren onderzoekers en beleidsmakers steeds vaker de positie van deze persoon als ‘onzekeer’.⁹ Daarmee wordt bedoeld dat deze persoon kwetsbaar is – hij heeft geen buffers of reserves, dus een kleine tegenvaller kan hem al diep in de problemen brengen. Sommige deelnemers aan het maatschappelijke debat lijken de inhoud van het begrip zelfs nog verder op te rekken. Bij hen omvat de groep ‘onzekeren’ al die mensen die maatschappelijk (steeds weer) aan het kortste einde te trekken, en derhalve behoren tot de ‘maatschappelijke verliezers’.

Conclusie

Hoe beter we kijken, hoe moeilijker het wordt om vast te pinnen wat we nu eigenlijk moeten verstaan onder ‘onzekerheid’. In de wetenschap kan het begrip, afhankelijk van het vakgebied, heel verschillende dingen betekenen, terwijl het in het maatschappelijke debat lijkt te kunnen verwijzen naar iedereen die zich in een kwetsbare positie bevindt of anderszins nadeel ervaart. Het begrip blijkt uitgegroeid tot een container waarin iedereen naar believen kan gooien wat hem of haar uitkomt. Dat is geen basis voor analyse en aanbevelingen. Dus wat nu?

7 Kremer et al. 2017: 11.

8 Dezelfde nadruk op feitelijke ontwikkelingen aangevuld met een beleevingscomponent is te vinden in de WRR-verkenning *De val van de middenklasse?* (Engbersen et al. 2017), waarin het thema onzekerheid veelvuldig terugkeert.

9 Als vertaling van het Engels begrip ‘precariousness’.

1.2 Redeneren vanuit het eerstpersoonsperspectief

Misschien helpt het om een draai van 180 graden te maken, en te beginnen aan de andere kant van het verhaal. Nader bepaald, laten we kijken of het beter lukt om het tegenovergestelde begrip te definiëren, te weten ‘zekerheid’. En laten we daarbij eens kijken vanuit het perspectief van het individu, en de vraag stellen wat zekerheid voor hem of haar betekent. Dit wordt ook wel het eerstpersoonsperspectief genoemd.

Als we deze draai maken, moeten we de redenering starten bij wat mensen in het leven willen bereiken, bij de grote projecten die hun leven richting en betekenis geven, die hun opvatting van ‘het goede leven’ uitdrukken. Welke dat zijn, kan natuurlijk individueel verschillen, maar voor veel mensen behoren daartoe een interessante baan die voldoende inkomen geeft, een goede woning in een prettige buurt, een leuke partner en wellicht ook kinderen, *plus* een zekere gemoedrust geworteld in de wetenschap dat zij deze zaken niet elk moment weer kunnen verliezen.

Als we hiervan uitgaan, zouden we kunnen stellen dat ‘zekerheid’ drie dimensies kent:

- het *realiseren* van een voldoende niveau op die levensdomeinen die men van belang acht, zoals voldoende inkomen, een bevredigend sociaal netwerk, wellicht een vaste partner, een zodanige gezondheid dat men niet wordt belemmerd in de belangrijke zaken des levens, een woning waar men zich veilig en thuis voelt. . . In termen van het raamwerk van Amartya Sen zou men kunnen spreken van het realiseren van bepaalde ‘functionings’, dat wil zeggen: bepaalde wijzen van zijn en doen;¹⁰
- het *behouden* van dit voldoende niveau op de betreffende levensdomeinen. Als je vandaag je zaken op orde hebt, maar er een grote kans bestaat dat je morgen of overmorgen alles weer kwijt kunt raken, is de gewenste situatie nog niet bereikt, integendeel. Het gerealiseerde niveau op de betreffende domeinen moet voldoende zijn *veilig* gesteld. In termen van een aanvulling die de politiek filosofen Wolff en de-Shalit geven op het raamwerk van Sen: er moet sprake zijn van ‘*secure functionings*’;¹¹
- het *waarnemen c.q. ervaren* van dit voldoende en stabiele niveau op die betreffende levensdomeinen, of anders gezegd, het geloof c.q. vertrouwen dat de buit ook echt binnen én veilig is (of – indien dat nog niet het geval is – die situatie redelijkerwijs binnen bereik is). Het comfort en de

¹⁰ Volgens Sen-kenner Ingrid Robeyns (2004) is de term ‘functionings’ niet goed vertaalbaar naar het Nederlands, en zij houdt dan ook in haar Nederlandstalige teksten vast aan het Engelse begrip.

¹¹ Wolff en de-Shalit 2007.

gemoedsrust die dit geeft, vormt een belangrijke basis voor persoonlijk welbevinden. We zouden de terminologie van Sen, Wolff en de-Shalit verder kunnen aanvullen door te spreken van ‘*perceived secure functionings*’.

Dit zijn als het ware de drie dimensies van zekerheid. Vanuit het eerstepersoonsperspectief gezien, betekent zekerheid: de *waarneming c.q. de ervaring* dat de ‘wijzen van zijn en doen’ die men belangrijk vindt – die onderdeel zijn van iemands conceptie van het goede leven – niet alleen in voldoende mate zijn *gerealiseerd*, maar ook in voldoende mate zijn *veiliggesteld*, en dus niet bij het eerste zuchtje tegenwind meteen in gevaar komen.

Onzekerheid als containerbegrip

Als men zekerheid op deze manier definieert, wat is dan *onzekerheid*? Dat begrip is nu negatief te definiëren als het ontbreken van zekerheid. *De facto* verwijst de term naar al die factoren en condities waardoor er geen sprake van zekerheid is. Dat kan werkelijk van alles zijn. De bovengenoemde drie dimensies volgend, kan het betekenen dat men:

- op bepaalde domeinen van het leven te weinig heeft. Daarbij valt te denken aan een zeer laag inkomen, een gebrek aan (betekenisvol contact met) familie, vrienden of buren, een zwakke gezondheid waardoor men moet afzien van veel zaken die het leven de moeite waard maken, wonen in een te klein of bouwvallig huis, enzovoort;
- op bepaalde gebieden domeinen wordt geconfronteerd met veel onvoorspelbaarheid of instabiliteit. Daarbij valt te denken aan een precaire positie op de arbeidsmarkt – een opeenvolging van tijdelijke of flex-contracten zonder veel rechtsbescherming – een wankel sociaal netwerk doordat men veel in de nachtelijke uren moet werken of steeds wordt gedwongen te verhuizen, een zwakke gezondheid die je morgen of overmorgen zomaar opeens in de steek kan laten, woononzekerheid doordat er sprake is van een tijdelijk huurcontract zonder huurbescherming, enzovoort;
- men geen zekerheid ervaart. Of men zekerheid ervaart, is natuurlijk grotendeels afhankelijk van de condities onder de vorige categorieën, maar heeft ook met karakter te maken. Sommige mensen kunnen goed omgaan met stress en hebben een sterk vertrouwen in een goede afloop, anderen zijn snel van hun stuk gebracht en zien het somber in.

Onder ‘onzekerheid’ kan men dus een waslijst aan problemen en condities opnoemen die alle op een of andere manier bijdragen aan een gebrek aan ‘*perceived secure functionings*’. Het begrip is een vergaarbak van allerhande problemen en ongewenste condities, zonder duidelijke gemeenschappelijke noemer. Anders gezegd, vanuit het eerstepersoonsperspectief geredeneerd, is ‘onzekerheid’ *per definitie* een containerbegrip, en is elke poging om een kern

of essentie van *onzekerheid* te bepalen gedoemd te mislukken. De beroemde beginzin van Tolstoi's *Anna Karenina* luidt: "Alle gelukkige gezinnen lijken op elkaar, elk ongelukkig gezin is ongelukkig op zijn eigen wijze." Misschien geldt voor onzekerheid wel hetzelfde...

1.3 Is onzekerheid erg?

Hoe onwenselijk is onzekerheid eigenlijk? In het publieke debat wordt onzekerheid bijna altijd negatief gewaardeerd, als een conditie die we moeten zien te vermijden. Mensen willen nu eenmaal zekerheid, zo is de gedachte, en als ze die wordt onthouden, moeten we niet vreemd opkijken als op enig moment de gele hesjes van de kapstok worden gehaald en mensen de straat op gaan. Maar is die categorisch negatieve waardering van 'onzekerheid' terecht? We maken twee opmerkingen hierover.

Niet te veel, maar ook niet te weinig

De eerste opmerking: het *gevoel* van onzekerheid heeft ook positieve aspecten. Dit gevoel is misschien niet prettig, maar juist daarom kan het mensen aanzetten tot actie, bijvoorbeeld tijd steken in het vergroten van hun *employability*, geld opzij zetten voor onvoorziene tegenvallers, hun sociale netwerk op orde houden.¹² Nog even los van de vraag of leven in totale zekerheid nu werkelijk zo gelukkig maakt, het is een recept voor een gebrek aan alertheid, voor zelfgenoegzaamheid en passiviteit, en daar wordt een mens niet altijd beter van. Een te hoog niveau van ervaren onzekerheid is niet goed, maar een te laag niveau evenmin. Het is net als met stress. Het beste is niet volledige afwezigheid van spanning, maar een gezond niveau van spanning: niet te weinig, niet te veel (zie box 1.1). Op dezelfde manier zouden we kunnen spreken over een 'gezond niveau van onzekerheid'.

Helaas kunnen geen algemene uitspraken worden gedaan over de vraag waar dat gezonde niveau precies ligt. Het zal sterk afhangen van de persoon en diens situatie. De één is nu eenmaal gevoeliger voor onzekerheid en stress dan de ander. Voor iemand met een zorgelijke aanleg, zal een mild gevoel van onrust reeds volstaan om hem of haar aan te zetten tot actie, terwijl dit al snel te veel

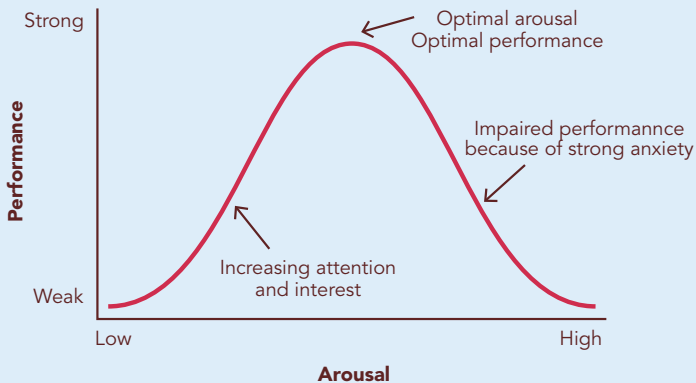
12

Daarbij gaan we ervan uit dat dit gevoel van onzekerheid voldoende is geworteld in een correcte inschatting van de kenmerken van de feitelijke situatie. Dat hoeft natuurlijk niet altijd het geval te zijn. Sommige mensen zijn chronisch angstig en onzeker, zien overal gevaren en risico's, zijn voortdurend op hun hoede voor allerlei denkbeeldige gevaren, en/of leven in voortdurende angst dat zij vroeg of laat door de mand zullen vallen als bedriegers. Naar analogie van het in de psychologie uitgebreid gedocumenteerde verschijnsel van 'unrealistic optimism' zou je misschien kunnen spreken van 'unrealistic uncertainty', maar dat is geen gangbare term. Men zal eerder spreken van chronisch angst of neuroticisme. Dit soort 'doorgeslagen' gevoelens van onzekerheid lijken weinig adaptief.

kan worden. De optimale balans ligt voor deze persoon op een ander punt dan voor iemand met een grote stressbestendigheid en een rotsvast vertrouwen dat vroeg of laat alles op zijn pootjes terecht zal komen. De één heeft bovendien meer mogelijkheden om doeltreffend actie te ondernemen om de bronnen van onzekerheid en stress aan te pakken dan de ander. Een alleenstaande bijstandsmoeder zonder veel opleiding of werkervaring heeft op dit gebied minder mogelijkheden dan een hoger opgeleide met een goed inkomen en stabiel gezin. Anders gezegd, waar de optimale balans ligt tussen 'te weinig' en 'te veel' gevoelens van onzekerheid, hangt mede af van hoeveel mogelijkheden tot controle deze persoon heeft. In het vervolg van deze studie gaan we hier nog zeer uitgebreid op in.

Box 1.1 De logica van de omgekeerde U

De onderstaande figuur geeft de relatie weer die men op tal van psychologische vlakken tegenkomt, met als strekking: als de mate van druk, spanning of stress toeneemt, leidt dat in eerste instantie tot betere prestaties, maar nadat een optimum is bereikt, is een nog verdere toename contraproductief, en tast die de prestaties juist aan. Het optimum ligt dus tussen te weinig en te veel. Dit staat wel bekend als de Yerkes-Dodsoncurve, naar een studie van beide auteurs uit 1908.¹³

In het oorspronkelijke artikel werd het omgekeerde U-patroon vastgesteld in een taak waarin de optimale sterkte van stroomstoten werd bepaald om muizen een bepaald gedrag aan te leren. Het patroon is nadien echter een eigen leven gaan leiden, en blijkt toepasbaar op allerlei (psychologische) fenomenen (Teigen 1994). Afbeelding overgenomen van Wikipedia.

Eerlijke verdeling

Dan de tweede opmerking: er speelt hier ook een element van rechtvaardigheid mee. Stel dat op enig moment iedere burger in gelijke mate beschikt over waardevolle ‘functionings’ als interessant werk, voldoende inkomen, een prettige woning, en een goed sociaal netwerk. Maar stel bovendien dat sommige van deze burgers kunnen leven in de comfortabele wetenschap dat zij deze ‘functionings’ hebben veiliggesteld voor de toekomst, en derhalve met gerust hart hun tijd en energie kunnen besteden aan het genieten van het goede leven, terwijl andere burgers moeten leven in de aanmerkelijk minder comfortabele wetenschap dat zij elke dag opnieuw alles zomaar weer kunnen kwijtraken, daarom voortdurend alert moeten zijn, en steeds weer maatregelen moeten nemen om dit mogelijke onheil af te wenden. Is dit nu een eerlijke verdeling van de materiële en immateriële zaken des levens? Daar lijkt het toch niet op. We moeten dus niet alleen de vraag stellen wat voor een individu het optimale *niveau* van (on)zekerheid is, maar ook wat een *eerlijke verdeling* is van (on)zekerheid. De meesten van ons zullen het niet rechtvaardig vinden als alle onzekerheden zich exclusief opeenstapelen bij één specifiek deel van de burgers.¹⁴

1.4 Samenvattend

Er is geen algemene definitie te geven van het begrip ‘onzekerheid’. Waar het begrip naar verwijst, verschilt per wetenschapsgebied, en in het publieke debat verwijst het begrip ook naar zaken als kwetsbaarheid. We hebben daarom de zaken omgedraaid. Door uit te gaan van het eerstpersoonsperspectief, lijkt het wel mogelijk om een definitie van ‘zekerheid’ te geven – een waarvan de kern wordt samengevat in het begrip ‘perceived secure functionings’. ‘Onzekerheid’ is dan negatief geformuleerd, namelijk als het ontbreken van ‘zekerheid’. Daarmee verwijst de term *de facto* naar al die factoren en omstandigheden die daarvan de oorzaak kunnen zijn. Deze insteek zet conceptueel de deur wijd open om allerhande potentiële misstanden en tekortkomingen binnen te rijden, en dat is ook precies wat de empirie laat zien: in het publieke debat blijkt ‘onzekerheid’ naar van alles en nog wat te kunnen verwijzen, zonder dat daarin een gemeenschappelijke noemer herkenbaar is.

14

Een ander punt is de verhouding tussen (on)zekerheid en vrijheid. Is onzekerheid tot op zekere hoogte niet ook gewoon de prijs van vrijheid? Het ligt er en beetje aan hoe je het bekijkt.

- Onzekerheid *van de omgeving*: een samenleving wordt al snel totalitair wanneer het doel is elke onzekerheid van de omgeving uit te bannen. Dat zou immers vereisen dat het gedrag van de medeburgers volledig voorspelbaar moet zijn en dus volledig gereguleerd.
- Onzekerheid *van de persoon*: het ligt waarschijnlijk anders als het gaat om *gevoelens van onzekerheid*. Wie weet kan de juiste combinatie van een zonnig karakter, psychotherapie en farmaca er wel toe leiden dat een mens volledig verlost wordt van alle gevoelens van onzekerheid. Dat hoeft niet direct ten koste te gaan van de eigen of andermans vrijheid.

In het laatste geval gelden echter de bezwaren die in de hoofdttekst worden genoemd.

Is (on)zekerheid goed of slecht? Op basis van het maatschappelijke debat zou men gemakkelijk de indruk kunnen krijgen dat zekerheid *altijd* goed is en onzekerheid *altijd slecht*. Maar dat is te simpel. Het beste is waarschijnlijk een goede balans tussen 'te weinig onzekerheid' en 'te veel onzekerheid'. Onzekerheid is op zichzelf dus niet altijd negatief. Problematisch is veeleer een sterke cumulatie en concentratie van onzekerheden bij één specifiek deel van bevolking. Ten eerste vergroot dat de kans dat een deel van de bevolking meer onzekerheid ervaart dan gezond en productief is, ten tweede is het moreel discutabel. Welbeschouwd zijn 'perceived secure functionings' een schaars goed, en het lijkt oneerlijk als de één (bijna) alles van dat schaarse goed krijgt en de ander (bijna) niets.

2. Kwantitatief onderzoek naar onzekerheid

Hoe zeker of onzeker zijn Nederlanders vandaag de dag? En is dat meer of minder dan vroeger? Gezien de regelmaat waarmee in het publieke debat over het onderwerp wordt gesproken, zou je verwachten dat hierover de nodige gegevens beschikbaar zijn. Dat valt echter tegen. Er zijn wel onderzoeken naar ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in de sociale zekerheid die laten zien dat mensen minder werk- of inkomenszekerheid hebben dan vroeger, maar de beschikbare kennis beperkt zich doorgaans tot deze domeinen van het leven, en belicht ook alleen de feitelijke kant van het verhaal. Ook zijn er de nodige onderzoeken naar de verwachtingen die mensen van de toekomst hebben, bijvoorbeeld hun verwachtingen over de eigen financiële situatie of de economie in het algemeen. Naar *gevoelens* van onzekerheid is echter nog nauwelijks onderzoek gedaan.¹

Daarom hebben we zelf een grootschalig onderzoek uitgevoerd naar (gevoelens van) onzekerheid. De vragenlijst voor dit onderzoek is opgesteld door de WRR en eind 2021 door onderzoeksbureau I&O Research afgenomen onder een steekproef van in totaal 2.853 Nederlanders van 18 jaar en ouder. Na weging mag de steekproef worden beschouwd als representatief voor de volwassen bevolking naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en regio.² Hieronder lichten we de globale opzet van de vragenlijst toe. De volledige vragenlijst en een technische verantwoording zijn terug te vinden op de website van de WRR.

2.1 Opzet vragenlijst

Wie onzekerheid wil meten, stuit onmiddellijk op een groot probleem: hoe kun je ‘onzekerheid’ objectief meten? Voor zover het begrip verwijst naar de veranderlijkheid en de onvoorspelbaarheid van de omgeving – en daarmee naar de potentiële instabiliteit van iemands levensomstandigheden – is dat ten principale *onmogelijk*. Dat zou immers kennis van de toekomst veronderstellen en die heeft niemand. De kernvraag bij deze dimensie is wat er morgen of overmorgen gaat gebeuren, en dat kan niemand met 100 procent zekerheid zeggen. Deze zinnen bijvoorbeeld werden eind 2022 geschreven, en op dit moment

-
- 1 De WRR heeft weliswaar enig kwalitatief onderzoek laten verrichten naar gevoelens van onzekerheid onder bepaalde deelgroepen, maar de resultaten van dat soort onderzoek mogen niet (statistisch) representatief worden geacht voor de gehele bevolking. Zie Engbersen et al. (2017); en Kremer et al. (2017).
 - 2 Bij de samenstelling van de steekproef zijn mensen met een lagere sociaaleconomische klasse enigermate oversampled. Omdat bekend is dat in de steekproefpanels waarvan ook hier gebruik is gemaakt niet-Westerse migranten zijn ondervertegenwoordigd, is onder deze groep aanvullend geworven. Op migratieachtergrond is echter niet gewogen, en er moet dus een formeel voorbehoud worden gemaakt op het gebied van descriptieve representativiteit voor (kinderen van) migranten. Voor de verklarende analyses die verderop in de studie volgen, is dit minder een bezwaar, omdat het daar primair gaat om het vaststellen van correlaties. In de regel is strikte representativiteit daarbij niet van belang.

wist niemand of de inflatie zich zou laten beteugelen, wie de eerstvolgende verkiezingen gaat winnen, hoe het verder zou gaan met de oorlog in Oekraïne, enzovoort. En dan zwijgen we nog van de ‘unknown unknowns’ – dingen waarvan we niet eens weten dat we ze niet weten. Alleen een alwetende God weet precies wat de toekomst gaat brengen, en dus hoe zeker of onzeker de huidige omstandigheden van mensen nu werkelijk zijn.

Kortom, de tweede dimensie van (on)zekerheid die we in het vorige hoofdstuk onderscheidten – hoe zeker en stabiel is objectief gezien iemands niveau van functioneren? – is ten principale onbekend en valt dus niet te meten.

Selectie vragen

Noodgedwongen hebben we ons daarom in de enquête beperkt tot vragen naar de eerste en derde dimensie, dat wil zeggen, tot vragen naar het *huidige niveau* van functioneren en naar *gevoelens* van onzekerheid. Die twee zijn namelijk wél goed meetbaar. Wat iemands huidige leefsituatie is, kan hij of zij gewoon vertellen, en datzelfde geldt voor hoe onzeker hij of zij zich daarover voelt.

We zijn als volgt te werk gegaan. Eerst hebben we, ter voorbereiding van de enquête, een aantal domeinen van onzekerheid geselecteerd. Dat gebeurde op basis van een verkennende vraag in een andere enquête van onderzoeksbureau I&O Research en een serie open interviews waarin respondenten de vraag werd voorgelegd op welke terreinen van het leven zij wel eens onzeker zijn dan wel onzekerheid voelen. Op grond daarvan hebben we vijf domeinen gekozen waarop we de enquête wilden toespitsen: werksituatie, financiële situatie, gezondheid, wonen en sociale contacten. Vervolgens hebben we in de enquête over één van deze domeinen twee categorieën van vragen opgenomen:

- *Vragen naar huidige functioneren en levensomstandigheden (dimensie 1).* Het ging om de vragen of de respondent betaald werk heeft of niet (en zo ja, een vast of tijdelijk contract), hoe makkelijk of moeilijk hij financieel kan rondkomen, hoe hij zijn huidige gezondheid beoordeelt, of hij in een huur- of koopwoning woont, en hoe groot zijn sociale netwerk is waarop hij kan terugvallen bij problemen;
- *Vragen naar gevoelens van onzekerheid (dimensie 3).* Voor elk domein werd de respondent gevraagd hoe zeker of onzeker deze zich ‘alles bij elkaar genomen’ voelde op dit domein.

Deze vragen zijn dus geen meting van de feitelijke onvoorspelbaarheid en instabiliteit van iemands functioneren (dimensie 2). Daarvan hadden we zojuist

gezegd dat die niet objectief te meten zijn.³ *Dat gezegd hebbende*, valt echter goed te verdedigen dat het ‘spook van onvoorspelbaarheid en instabiliteit’ wel zal *rondwaren* in de antwoorden. Ten eerste, wat iemand antwoordt bij de vragen naar zijn huidige functioneren en omstandigheden, geeft toch wel enige indicatie van hoe kwetsbaar deze persoon is voor de grillen en onvoorspelbaarheden van het leven. Want hoewel niemand met zekerheid kan zeggen wanneer en hoe heftig de volgende economische crisis zal toeslaan, mogen we ervan uitgaan dat deze crisis eerder zal leiden tot verlies en dislocatie bij mensen met een tijdelijke baan, een mager inkomen en een beperkt sociaal netwerk dan bij mensen met een vast contract, een riant inkomen en een groot sociaal netwerk. Ten tweede, wat iemand antwoordt bij de vragen naar gevoelens van onzekerheid, zal toch wel enige indicatie geven van een mogelijke achterliggende en reële instabiliteit, want de meeste mensen hebben toch wel enig idee van hun kansen en vooruitzichten. Ook al weet niemand precies hoe groot de kans is dat hij morgen of overmorgen zijn baan zal verliezen, de meeste mensen kunnen daar op basis van hun eigen situatie, die van hun werkgever en het economische nieuws toch wel enigszins een inschatting van maken. In de antwoorden op deze vragen zal dus toch *iets* doorklinken van hoe stabiel of onvoorspelbaar iemands situatie nu werkelijk is.

Concluderend, ook al kunnen we in een enquête niet alle drie dimensies van (on)zekerheid rechtstreeks en afzonderlijk meten, het is aannemelijk dat we met deze twee categorieën vragen toch een behoorlijk goed beeld van dit driedimensionale concept kunnen verkrijgen.

Andere variabelen

In de vragenlijst hebben we ook het persoonlijkheidskenmerk ‘negatieve emotionaliteit’ gemeten. Dat is één van de vijf factoren uit het Big Five Model voor persoonlijkheid, en betreft – simpel gezegd – hoe nerveus en zorgelijk iemand is aangelegd. Onze verwachting was dat dit persoonlijkheidskenmerk van invloed

3 Voor de volledigheid: we hadden wel een ‘bij benadering’-poging ondernomen, namelijk door bij elk domein de respondenten te vragen een inschatting te maken van de (in)stabiliteit van hun situatie. Om precies te zijn, voor elk van de vijf domeinen werd hen gevraagd naar hun verwachte situatie ‘over één jaar’ respectievelijk ‘over vijf jaar’.

Dat bleek echter niet goed te werken. De antwoorden op deze vragen bleken namelijk sterk te correleren met de ‘alles bij elkaar genomen’-vraag van dimensie 3. Op zich is dat natuurlijk niet vreemd. Voor zover iemand al een beeld heeft van zijn mogelijke situatie over één of vijf jaar, zal hij dit beeld ongetwijfeld meewegen in zijn antwoord op de ‘alles bij elkaar genomen’-vraag. Als iemand bijvoorbeeld eerst antwoordt dat zijn ‘financiële situatie’ over vijf jaar wel eens beduidend slechter zou kunnen zijn, is het vrij logisch dat hij vervolgens antwoordt dat hij zich ‘alles bij elkaar genomen’ onzeker voelt over zijn financiële situatie. Het roept alleen wel de vraag op wat hiermee nu eigenlijk is gemeten. Uiteindelijk hebben we op zowel conceptuele als empirische gronden besloten in de analyse geen gebruik te maken van deze vragen.

kan zijn op de antwoorden over (on)zekerheid die respondenten in de enquête zouden geven, en daarom wilden we hierop kunnen controleren. In de lijst waren daarom vier items uit de (short) Big Five Neopro-lijst opgenomen. Twee voorbeelden: “Ik zie mezelf als iemand die zich veel zorgen maakt” en “Ik zie mezelf als iemand die ontspannen is en goed tegen stress kan”.

Tot slot is voor de analyse gebruik gemaakt van de standaard sociodemografische variabelen geslacht, leeftijd, opleidingsniveau (in drie groepen) en huishoudinkomen (in zeven inkomenscategorieën). Deze zijn niet apart bevestigd, want zij waren reeds bekend voor de benaderde respondenten.

2.2 Resultaten huidige omstandigheden

Deze paragraaf bevat de beschrijvende resultaten voor de vragen naar de eerste dimensie, de huidige leefomstandigheden. Dit zijn gewogen resultaten, zodat zij representatief mogen worden geacht naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en regio.

- *Werk.* Van de respondenten had 60 procent betaald werk. Binnen deze groep ging dat in bijna 79 procent van de respondenten om een vaste aanstelling of een tijdelijke aanstelling met uitzicht op een vaste aanstelling. De overige 21 procent had een andere aanstellingsvorm of was eigen baas;
- *Financiële situatie.* De respondenten is gevraagd op een schaal van 1 tot 10 aan te geven hoe moeilijk of makkelijk zij financieel kunnen rondkomen. Van hen kiest 85 procent voor een 6 of hoger. De gemiddelde score over de gehele steekproef is 7,34.
- *Gezondheid.* De respondenten is gevraagd op een vijfpuntschaal aan te geven hoe hun gezondheid over het algemeen is, lopend van ‘heel erg goed’ tot ‘heel erg slecht’. Van hen kiest 63 procent voor (heel erg) goed, en 29 procent voor ‘redelijk’. De overige 8 procent kiest voor (heel erg) slecht.
- *Wonen.* Van de respondenten woont 24 procent in een sociale huurwoning, 9 procent in een vrijesectorhuurwoning, en de rest heeft een koopwoning. Gevraagd hoe tevreden men is met de woning op een schaal van 1 tot 10, antwoordt 85 procent met een 6 of hoger. Het gemiddelde is 7,89.
- *Sociale contacten.* Van de respondenten heeft 67 procent een vaste partner, waarmee zij in verreweg de meeste gevallen ook samenwonen.

Interessant en van belang is ook de mate van ‘sociale steun’. De respondenten is bij meerdere domeinen gevraagd of zij mensen kennen die hen op dat gebied desgevraagd zouden kunnen helpen, en, zo ja, hoeveel mensen. De antwoorden staan in tabel 2.1.

Tabel 2.1 Antwoorden sociale steun vragen

Antwoorden in percentages, N = 2.853	Meer dan 3	2 of 3	1	Niemand
Stel u verliest uw huidige baan/werk. Kent u dan mensen die u zouden kunnen helpen om een nieuwe baan/nieuw werk te vinden? [Alleen gevraagd aan mensen met betaalde baan, N = 1.172]	33,5	34,0	4,6	27,9
Stel dat u plotseling 1.000 euro nodig heeft voor een noodgeval maar u hebt dat geld niet. Zijn er dan mensen in uw naaste omgeving waarvan u verwacht dat ze bereid zijn om u dat geld te lenen?	24,6	44,9	13,0	17,5
Als u ziek bent en hulp nodig heeft, zijn er dan mensen waarvan u weet of verwacht dat ze u zullen helpen? (Zoals familieleden, burens of vrienden)?	35,9	46,9	9,8	7,3
Zijn er mensen met wie u kunt praten als u verdrietig bent of emotionele problemen hebt?	34,3	45,3	12,3	8,0

Op grond hiervan is een score te maken naar de mate van sociale steun die iemand heeft. Ongeveer één op de tien respondenten antwoordt bij alle vragen dat zij drie of meer mensen kennen bij wie ze terecht kunnen. Het aantal respondenten dat op alle vragen antwoordt dat ze niemand kennen bij wie ze terecht kunnen, is zeer gering. De meesten zitten tussen beide uitersten in.

Uitsplitsing naar opleidingsniveau⁴ en huishoudinkomen

In bijlage 1 staan alle bovengenoemde uitkomsten uitgesplitst naar opleiding (drie niveaus) en huishoudinkomen (zeven niveaus). Het algemene beeld is dat respondenten met een hogere opleiding en/of een hoger huishoudinkomen eerder het antwoord geven dat doorgaans als goed of gunstig wordt beschouwd, terwijl mensen met een lagere opleiding en/of laag huishoudinkomen eerder het antwoord geven dat doorgaans als minder goed of ongunstig wordt beschouwd. Op zich is deze uitkomst weinig verrassend.

4

De laatste jaren spreken steeds meer mensen over 'praktisch opgeleiden' versus 'theoretisch opgeleiden' in plaats van 'lager opgeleiden' versus 'hoger opgeleiden'. Nog los van de semantische vraag of de termen 'praktisch' en 'theoretisch' de lading werkelijk goed dekken, is een probleem dat deze nieuwe indeling een dichotomie is die geen ruimte biedt aan een belangrijke groep en tevens de grootste groep, namelijk de 'middelbaar opgeleiden'. Voor onderzoeksdoeleinden is het wenselijk dat deze groep apart kan worden benoemd en onderscheiden (zie ook CBS 2021). We houden daarom vast aan de traditionele terminologie.

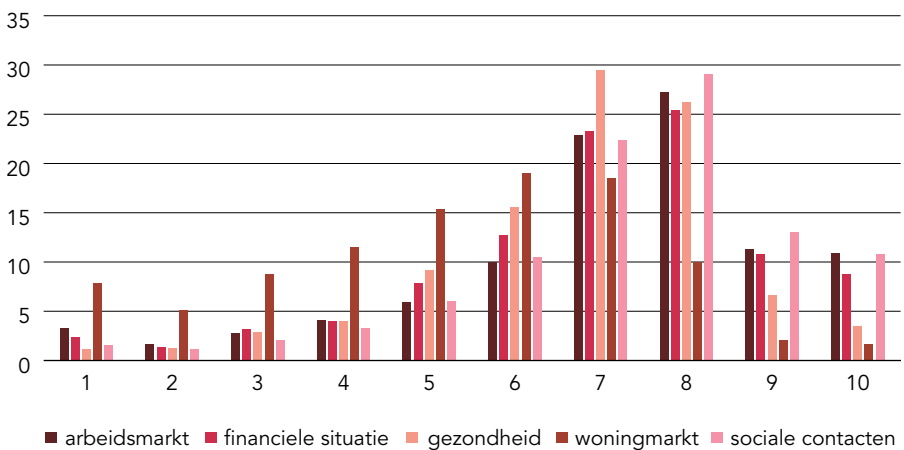
Maar de relatie blijkt allesbehalve perfect. Ook onder heel wat respondenten met een lage opleiding en/of een laag huishoudinkomen zijn er mensen die een vaste baan hebben, financieel goed kunnen rondkomen, zich gezond voelen, tevreden zijn met hun woning, en de nodige sociale steun rapporteren. En omgekeerd, ook onder mensen met een hoge opleiding en/of hoog huishoudinkomen zijn er heel wat mensen die op een tijdelijk contract zitten, moeite hebben om de eindjes aan elkaar te knopen, zich niet gezond voelen, ontevreden zijn met hun woning, en die weinig sociale steun rapporteren.

2.3 Resultaten gevoelens van onzekerheid

Voor de derde dimensie is bij elk domein gevraagd op een tienpuntsschaal aan te geven hoe (on)zeker respondenten zich 'alles bij elkaar genomen' voelen op dat domein (met 1 is heel onzeker, en 10 is heel zeker). Nader bepaald, ging het om (on)zekerheid over 'uw kansen op de arbeidsmarkt', 'uw financiële situatie', 'uw gezondheid', 'uw kansen op de woningmarkt' en 'uw sociale contacten'. In figuur 2.1. staan de resultaten

Het beeld is voor alle domeinen redelijk gelijk, zij het dat de zekerheid over de kansen op de woningmarkt wel beduidend lager scoort dan die op andere gebieden. Gezien de nijpende situatie op de woningmarkt ten tijde van het veldwerk mag dit niet verbazen.

Figuur 2.1 Onzekerheid per domein.
Alles bij elkaar genomen, hoe (on)zeker?

Het patroon in de figuur suggereert dat we de ‘alles bij elkaar genomen’-vragen kunnen beschouwen als items van een overkoepelende schaal voor ‘algemene (on)zekerheid’. De score voor ‘algemene (on)zekerheid’ kunnen we eenvoudig berekenen door het gemiddelde te nemen van de scores voor de afzonderlijke vragen. Omdat de vraag naar de (on)zekerheid op het gebied van de arbeidsmarkt alleen is gesteld aan mensen met een betaalde baan (of die op zoek zijn naar een betaalde baan), maken we daarbij onderscheid tussen twee indicatoren voor het algemene gevoel van onzekerheid:

- algemeen gevoel van (on)zekerheid *exclusief* (on)zekerheid arbeidsmarkt, gebaseerd op vier items;⁵
- algemeen gevoel van (on)zekerheid *inclusief* (on)zekerheid arbeidsmarkt, gebaseerd op vijf items.⁶

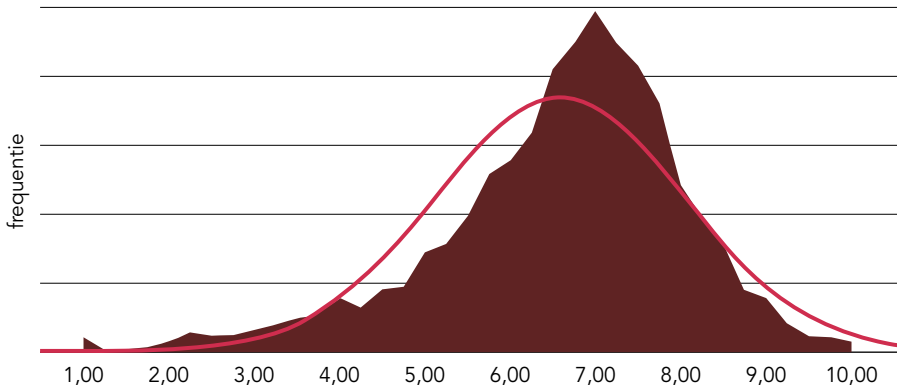
Figuur 2.2 en 2.3. op de volgende pagina laten de frequentieverdeling van de gemiddelde scores zien. In de feitelijke distributie (het donkerrode vlak) zijn overduidelijk de contouren zichtbaar van een normaalverdeling (de rode lijn).

Deze resultaten roepen een interessante vraag op. Waar moet je eigenlijk de grens trekken tussen de mensen die we beschouwen als ‘onzekere burgers’ en degenen die we beschouwen als ‘zekere burgers’? Wie afgaat op het publieke debat, kan makkelijk de indruk krijgen van een dichotomie, dat wil zeggen, van twee helder onderscheiden groepen. Maar als je niet (alleen) uitgaat van objectieve kenmerken (zoals feitelijke vorm van arbeidscontract, inkomen of woonsituatie) en ook *gevoelens* van onzekerheid hierbij betreft, wordt het beeld diffuser. Dan wordt de vraag waar je de grens trekt in essentie arbitrair.

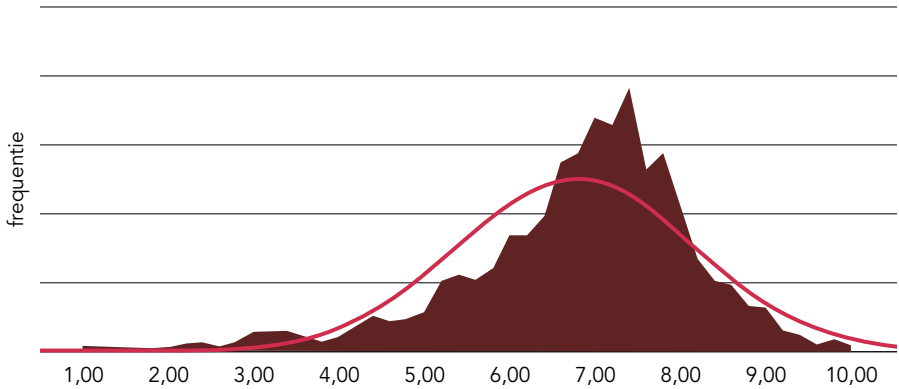
5 Cronbach's alpha = ,752.

6 Cronbach's alpha = ,771.

Figuur 2.2 Algemeen gevoel van (on)zekerheid exclusief op kansen op de arbeidsmarkt.

Figuur 2.3 Algemeen gevoel van (on)zekerheid inclusief op kansen op de arbeidsmarkt.

In dat soort gevallen is het – in de statistiek – niet ongebruikelijk om te kijken naar spreiding. Nader bepaald, je zou iedereen die minstens één standaarddeviatie onder het gemiddelde scoort kunnen beschouwen als ‘zeer onzeker’. Bij een perfecte normaalverdeling is de groep die meer dan een standaarddeviatie onder het gemiddelde scoort, per definitie een kleine 16 procent, en in dit onderzoek zitten we daar inderdaad niet ver vanaf. Om precies te zijn: ruim 13 procent van de respondenten scoort minstens één standaarddeviatie beneden het gemiddelde. Wie zijn deze ‘zeer onzekeren’? Het zal niet verrassen dat deze groep relatief veel lager opgeleiden bevat, evenals mensen met een laag huishoudinkomen. Maar opnieuw blijkt de relatie allesbehalve perfect te zijn. Van deze groep heeft toch nog altijd 29 procent een hogere opleiding, en bijna 13 procent een bovenmodaal inkomen.

2.4 Voorspellers van gevoelens van onzekerheid

In hoeverre kunnen gevoelens van onzekerheid worden voorspeld vanuit de verschillende objectieve gegevens die bekend zijn over de respondenten? Om dat te achterhalen, hebben we een serie regressieanalyses uitgevoerd. Deze zijn hieronder samengevat. Daarbij maken we een onderscheid tussen twee selecties:

- in de eerste set van analyses (tabel 2.2) zijn *alle* respondenten meegenomen. De afhankelijke variabele is algemeen gevoel van (on)zekerheid *exclusief* zekerheid over de kansen op de arbeidsmarkt;
- in de tweede set van analyses (tabel 2.3) zijn *alleen* de respondenten meegenomen die antwoordden een betaalde baan te hebben. De afhankelijke variabele is algemeen gevoel van (on)zekerheid *inclusief* (on)zekerheid over de kansen op de arbeidsmarkt.

Elke set bestaat uit drie modellen:

- in model 1 zijn alleen de standaard-sociodemografische variabelen opgenomen, te weten geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en huishoudinkomen;
- in model 2 is een corrigerende variabele toegevoegd voor ‘negatieve emotionaliteit’ (één van de factoren uit het Big Five-model voor persoonlijkheid);
- in model 3 zijn vijf indicatoren voor huidige leefsituatie toegevoegd, corresponderend met de vijf centrale domeinen, namelijk:
 - of de respondent wel of niet een betaalde baan heeft (tabel 2.2) c.q. of de respondent wel of niet (uitzicht op) een vast contract heeft (tabel 2.3);
 - hoe moeilijk of makkelijk de respondent kan rondkomen met zijn beschikbare huishoudinkomen;
 - hoe de respondent zijn huidige gezondheid beoordeelt;
 - of de respondent in een huur- of een koopwoning woont;
 - hoeveel sociale steun de respondent heeft, dat wil zeggen, zijn totaalscore voor de vragen op hoeveel mensen hij een beroep kan doen (zie paragraaf 2.2).⁷

7

Bij de analyses voor de hele steekproef is die indicator gebaseerd op de antwoorden op de laatste drie vragen van tabel 2.2, bij de mensen met een betaalde baan is ook het antwoord op de eerste vraag uit die tabel meegenomen.

Tabel 2.2 Algemeen gevoel van (on)zekerheid exclusief kansen arbeidsmarkt, alle respondenten

N = 2.400 (allen), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Geslacht (m = 0, v = 1)	,042*	,074**	,008
Leeftijd	,086**	,012	,041*
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,054*	,039	-,007
Opleiding (dummy) = Hoog	,090**	,065*	-,030
Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)	,388**	,324**	,010
Persoonlijkheidskenmerk 'Negatieve Emotionaliteit'		-,332**	-,147*
Niet of wel betaald werk (niet = 0)			,016
Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen			,440**
Huidige gezondheid			,228**
Huur- of koopwoning? (huur = 0)			,061**
Sociale steun smal (hoger is meer)			,249**
R2	,169	,268	,620

Afhankelijke variabele: Algemeen gevoel van (on)zekerheid excl. kansen arbeidsmarkt
(hoger = meer zeker)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Tabel 2.3 Algemeen gevoel van (on)zekerheid inclusief kansen arbeidsmarkt, alleen respondenten met betaald werk

N = 1.318 (alleen betaald werk), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Geslacht (m = 0, v = 1)	,058*	,073*	,024
Leeftijd	,020	-,066*	,005*
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,112*	,094*	,018
Opleiding (dummy) =Hoog	,118*	,090*	-,052
Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)	,315**	,257**	,013
Persoonlijheidskenmerk 'Negatieve Emotionaliteit'		-,364**	-,154**
Niet of wel (uitzicht op) vast contract (niet = 0)			,020
Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen			,379**
Huidige gezondheid			,213**
Huur- of koopwoning ? (0 = huur)			,070**
Sociale steun breed (hoger is meer)			,296**
R2	,114	,234	,552

Afhankelijke variabele: Algemeen gevoel van (on)zekerheid incl. kansen arbeidsmarkt
(hoger = meer zeker)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Een paar dingen vallen op:

- De verklaarde variantie (R^2) is in de eerste twee modellen al behoorlijk hoog, en wordt in het derde model extreem hoog. Hoe (on)zeker iemand zich voelt, lijkt vooral te worden voorspeld door de volgende top 3: 1) hoe makkelijk of moeilijk de respondent zegt te kunnen rondkomen van zijn inkomen, 2) hoe gezond of ongezond hij zichzelf voelt, en 3) hoeveel sociale steun hij meent te hebben.
- Gevoelens van (on)zekerheid lijken voor een deel inderdaad een kwestie van karakter, want het toevoegen van de Big Five-factor ‘negatieve emotionaliteit’ verhoogt de verklaarde variatie in het tweede model met (ruim) 10 procent. Als in het derde model ook andere variabelen worden toegevoegd, neem de kracht van het effect weliswaar af, maar het effect verdwijnt zeker niet. In de eerste modellen zijn opleidingsniveau en hoogte van het huishoudinkomen wél voorspellers van algemene onzekerheid, maar hun kracht neemt al licht af als het persoonlijkheidskenmerk ‘negatieve emotionaliteit’ wordt toegevoegd, en deze verdwijnt in statistische zin zelfs volledig in model 3, waarin onder meer de vraag wordt toegevoegd naar hoe makkelijk iemand kan rondkomen met het huishoudinkomen.
- Veel minder van belang, daarentegen, blijkt het hebben van een betaalde baan of, indien men een betaalde baan heeft, het hebben van (uitzicht op) een vast contract. Deze voorspellers geven geen significant resultaat.

2.5 Samenvatting en conclusie

In dit onderzoek hebben we gekeken naar (on)zekerheid op vijf belangrijke domeinen: werk, financiële situatie, gezondheid, wonen en sociale contacten. Hoe zeker of onzeker mensen zich voelen op elk van deze domeinen, blijkt redelijk sterk met elkaar te correleren. We hebben daarom een overkoepelende indicator geconstrueerd voor algemeen gevoel van (on)zekerheid.

Een paar conclusies:

- hoe (on)zeker de respondenten zich voelen, lijkt voor een deel een kwestie van karakter. Althans, de analyses laten een duidelijke samenhang zien met de Big Five-factor ‘negatieve emotionaliteit’. De ene mens is ‘van nature’ zekerder dan de ander;⁸
- opleidingsniveau en huishoudinkomen blijken een duidelijk verschil te maken, maar zijn *als zodanig* zeker niet allesbepalend. Als het gaat om

8

De erfelijkheid van ‘negatieve emotionaliteit’ wordt geschat op 40 tot 50 procent. Dat betekent dat 40 tot 50 procent van de verschillen in negatieve emotionaliteit tussen individuen kan worden toegeschreven aan verschillen in genen (Bouchard 2004; Vukasović en Bratko 2015).

zaken als een vaste baan, een goed inkomen, een koophuis en sociale steun, hebben mensen met een hogere opleiding en huishoudinkomen het meestal wel beter getroffen, maar het is geen verschil van dag en nacht. Hetzelfde geldt voor *gevoelens* van onzekerheid. Onder de ‘zeer onzekeren’ bevinden zich wel degelijk ook mensen met een hogere opleiding en een bovenmodaal inkomen;

- maar indirect spelen sociaaleconomische factoren wel degelijk een rol, want ‘al dan niet financieel kunnen rondkomen’ blijkt een belangrijke voorspeller van het gevoel van onzekerheid. En of iemand wel of niet kan rondkomen, hangt uiteraard nauw samen met inkomensniveau, en dat hangt weer samen met opleidingsniveau. Per saldo is de suggestie dat het niet zozeer gaat om opleiding of inkomen *als zodanig*, maar om de mate waarin iemand in staat is de rekeningen te betalen;
- de analyse toont het belang van twee niet-sociaaleconomische factoren: gezondheid en sociale steun. Het lijkt vanzelfsprekend dat wie een wankele gezondheid heeft en geen sociale steun in kwetsbare omstandigheden verkeert, maar dit onderzoek laat zien dat mensen in zulke omstandigheden zich ook echt onzekerder voelen.

Het actuele debat over onzekerheid staat vaak in een sociaaleconomische sleutel, met opleiding, werk en inkomen als kernbegrippen. Uiteraard zijn dit belangrijke factoren, maar dit onderzoek laat zien dat wie gevoelens van onzekerheid wil wegnemen, en daarbij ook echt meters wil maken, verder moet kijken dan alleen arbeidscontracten en koopkrachtplaatjes.

3. Maatschappelijk onbehagen

Dan nu het volgende thema: maatschappelijk onbehagen. Net als onzekerheid is dit een begrip dat deelnemers in het publieke debat veelvuldig in de mond nemen, zonder dat erg duidelijk is waar het nu eigenlijk naar verwijst. Sterker nog, het lijkt een containerbegrip waaronder bijna alles kan vallen. Vertel ons wat volgens u maatschappelijk onbehagen is en waar het vandaan komt, en wij zullen vertellen wie u – professioneel en politiek – bent.

Maar voordat we ingaan op de vraag wat maatschappelijk onbehagen precies is, moet eerst een belangrijke kwestie worden besproken: hoort dit onderwerp eigenlijk wel thuis in deze publicatie? De eerste twee hoofdstukken van deze studie gingen over een concept dat betrekking heeft op het *microniveau*: onzekerheid met betrekking tot de eigen leefsituatie. Wat heeft dat te maken met het oordeel over hoe het gaat met het *macroniveau*: de samenleving als geheel?¹ Is dat niet een heel ander onderwerp?

3.1 Wel of geen verband tussen micro- en macro-oordelen?

We beginnen dus met de vraag of er *überhaupt enig verband* bestaat tussen enerzijds de oordelen over het eigen leven en anderzijds de oordelen over politiek en samenleving als geheel.

Dat is niet vanzelfsprekend. Oud-SCP-directeur Schnabel vatte de bevindingen van zijn planbureau vaak samen in deze frase: “Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht.”² Steeds weer tonen de cijfers een forse discrepantie tussen micro- en macro-oordelen, dus kennelijk hebben de twee weinig met elkaar te maken.

Toen Schnabel voor het eerst met deze constatering kwam, noemden veel media die uitkomst opmerkelijk en vreemd. “Er gaapt een wonderlijke kloof tussen de enorme tevredenheid met ons eigen leven en de grote ontevredenheid over de wereld om ons heen”, aldus wijlen *Trouw*-commentator Willem Breedveld.³

1 Steenvoorden (2016: 36) spreekt – in navolging van Kinder en Kiewiet 1979 – van egotropische versus sociotropische oordelen.

2 Deze uitspraak vond zijn empirische oorsprong in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. In dat rapport werd niet alleen een grote afstand geconcludeerd tussen het oordeel over het eigen leven en de samenleving als geheel, maar ook een tegengestelde longitudinale ontwikkeling. Sinds de meting van 2000 was het oordeel over de samenleving als geheel geleidelijk aan negatiever geworden, terwijl het oordeel over het eigen leven deze ontwikkeling niet volgde, en juist positiever leek geworden. “Ontevreden met de Nederlandse samenleving, tevreden met het eigen leven”, zo vat het SCP (2004: 69) de bevindingen samen – een resultaat dat het bureau ‘opmerkelijk’ noemt (SCP 2004: 73).

3 *Trouw*, 27 oktober 2004.

Ook in wetenschappelijke kringen was men enigszins verrast door deze resultaten, en sprak men van een ogenschijnlijke paradox.⁴

Toch is het verschil tussen micro- en macro-oordelen goed verklaarbaar en welbeschouwd ook heel logisch. Volgens de politiek psycholoog Diana Mutz zijn mensen namelijk geneigd tot ‘compartmentalisering’ van de oordeelsvorming: de oordeelsvorming over het eigen leven vindt plaats in het ene mentale compartiment, terwijl de oordeelsvorming over samenleving en politiek plaatsvindt in het andere mentale compartiment. Dat laatste oordeel wordt niet gebaseerd op de ervaringen in het eigen leven, maar op de beelden die de ronde doen in onder meer de media (die, zoals bekend, vooral berichten over alles dat verkeerd gaat). Tussen beide compartimenten staat een schot, waardoor micro- en macro-oordelen conceptueel los staan van elkaar. Dit is niet opmerkelijk of vreemd, maar getuigt juist van gezond statistisch inzicht. Volgens Mutz is dit “a quite rational distinction for people to make: Since one’s own experiences are highly unlikely to be representative of the larger society, they are usually discounted when forming Impressions of large-scale collectives.”⁵

En toch...

Maar hebben micro- en macro-oordelen dan helemaal *niets* met elkaar te maken? Dat lijkt toch al te stellig. Wie een paar willekeurige datasets erbij pakt, treft daarin wel degelijk een samenhang aan tussen de twee. Ter illustratie geven we twee voorbeelden, namelijk data uit de European Social Survey (ESS; tabel 3.1 op pagina 38) en data uit twee afleveringen van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB; tabel 3.2 op pagina 39). Uit beide onderzoeken hebben we een handvol vragen geselecteerd met oordelen over het eigen leven, en tevens een handvol vragen met oordelen over de samenleving als geheel. De relevante correlaties zijn in de tabellen vetgedrukt weergegeven. In *alle* gevallen blijkt er sprake van een significante correlatie, die zeker bij de SCP-cijfers ook flink kan oplopen, in de meeste gevallen tot (ruim) boven de 0,300.⁶ Volgens wetenschappelijke conventies is dat een correlatie van ‘medium’ sterkte.

4 Zie Elchardus en Smits (2007: 115-116), die het woord ‘paradox’ in de mond nemen, en Den Ridder en Van der Meer (2011: 67), die schrijven dat deze bevinding ‘paradoxaal’ lijkt. “Mensen lijken maar zelden te redeneren: met mij gaat het goed, de school van mijn kinderen is in orde en ik heb een fijne buurt, dus: ja, het gaat goed met Nederland” (Dekker en Den Ridder 2011: 175).

5 Mutz 1998: 67. Het is dan ook geen verrassing dat ‘de kloof’ tussen micro- en macro-oordelen ook in andere landen wordt gevonden, zoals België (Elchardus en Smits 2007) en de Verenigde Staten (Mutz 1998).

6 Dit ligt in lijn met Den Ridder en Van der Meer (2011: 68), die in een andere dataset een correlatie van $r = 0,32$ vinden tussen persoonlijke tevredenheid en maatschappelijke tevredenheid. Elchardus en Smits (2007: 111) komen voor België met ongeveer vergelijkbare data op $r = 0,27$.

Tabel 3.1 European Social Survey, negende ronde
(augustus najaar 2018 – januari 2019)

Correlations	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. How happy are you?	-									
2. How satisfied with life as a whole?	,714	-								
3. Subjective general health	-,282	-,347	-							
4. Feeling of safety of walking alone in local area	-,164	-,156	,191	-						
5. How satisfied with present stat of economy	,308	,349	-,228	-,177	-					
6. How satisfied with the national government	,195	,240	-,207	-,132	,517	-				
7. How satisfied with the way democracy works in	,174	,183	-,211	-,167	,426	,645	-			
8. State of education in country nowadays	,143	,155	-,090	-,062	,304	,326	,318	-		
9.State of health services in country nowadays	,097	,141	-,112	-,115	,384	,374	,360	,495	-	
10. By and large, people get what they deserve	-,147	-,127	,107	,055	-,171	-,181	-,082	-,087	-0,78	-

N ≈ 1.600, Pearson correlaties, alle significant op p. < ,05. Data ESS, bewerking WRR

Tabel 3.2 Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2019, eerste en tweede kwartaal

Correlations		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Hoe gelukkig?	2019/1	-									
	2019/2	-									
2. Tevreden met gezondheid	2019/1	,422	-								
	2019/2	,370	-								
3. Tevredenheid met belangrijkste dagelijkse activiteit	2019/1	,463	,587	-							
	2019/2	,491	,532	-							
4. Tevredenheid financiële situatie	2019/1	,428	,433	,490	-						
	2019/2	,399	,367	,458	-						
5. Gevoel van weinig grip op eigen toekomst	2019/1	-,377	-,339	-,353	-,327	-					
	2019/2	-,386	-,332	-,395	-,352	-					
6. Tevredenheid met Nederlandse samenleving	2019/1	,288	,349	,349	,381	-,296	-				
	2019/2	,350	,365	,341	,332	-,305	-				
7. Tevredenheid met de Nederlandse economie	2019/1	,283	,373	,390	,440	-,304	,680	-			
	2019/2	,344	,374	,340	,434	-,346	,690	-			
8. Tevredenheid met bestuur van uw gemeente	2019/1	,222	,324	,312	,357	-,289	,601	,626	-		
	2019/2	,307	,323	,325	,323	-,270	,615	,633	-		
9. Tevredenheid met politiek in Den Haag	2019/1	,221	,274	,276	,323	-,337	,632	,668	,628	-	
	2019/2	,283	,295	,275	,368	-,302	,628	,651	,611	-	
10. Tevredenheid met Europese politiek	2019/1	,197	,282	,268	,302	-,302	,598	,612	,608	,849	-
	2019/2	,258	,280	,224	,329	-,277	,545	,577	,526	,825	-

COB 2019/1: N ≈ 1.150, COB 2019/2: N ≈ 1.250, Pearson correlaties, alle significant op p. < ,01. Data SCP, bewerking WRR

Leesvoorbeeld: wie wil weten hoe het antwoord op vraag 6 ('tevredenheid met Nederlandse samenleving') correleert met het antwoord op vraag 4 ('tevredenheid met financiële situatie?'), moet kijken naar het vakje waar rij 6 kruist met kolom 4. De correlatie blijkt ,381 te zijn voor het eerste kwartaal van 2019,

en ,332 voor het tweede kwartaal van 2019

Wat verklaart deze samenhang? In sommige gevallen valt er best een inhoudelijke logica te bedenken. Er is best een reden te verzinnen waarom er bijvoorbeeld een correlatie kan zijn tussen hoe gelukkig iemand is en zijn oordeel over de staat van de economie (tabel 3.1: correlatie 0,308). Of tussen iemands tevredenheid met zijn financiële situatie en zijn oordeel over de politiek (tabel 3.2: correlatie 0,323 en 0,368). Maar in andere gevallen is dat moeilijker. Waarom zou er een correlatie bestaan tussen bijvoorbeeld iemands oordeel over zijn eigen gezondheid en zijn tevredenheid met de samenleving als geheel (tabel 3.2: correlatie 0,349 en 0,365). Of tussen iemands tevredenheid met zijn belangrijkste dagelijkse activiteit en zijn tevredenheid met de Europese politiek (tabel 3.2: correlatie 0,268 en 0,224)? Het is onduidelijk wat de ratio hierachter is.

De eerste reactie is misschien om nog eens flink de hersens te pijnigen, en te kijken of er niet tóch een achterliggende sociologische variabele valt te bedenken die deze micro- en macro-oordelen logisch met elkaar verbindt. Neem bijvoorbeeld het verband tussen de eigen gezondheid en het oordeel over de samenleving als geheel. Misschien wordt dit wel verklaard doordat sommige mensen het, alles bij elkaar genomen, nu eenmaal beter hebben getroffen in het leven dan anderen. Sommige mensen zijn ‘winnaars’: ze hebben een goede opleiding, een leuke vaste baan, een goed inkomen en geld op de bank, een mooi eigen huis in een veilige buurt, vele vrienden, enzovoort. Deze comfortabele positie aan de goede kant van het spoor leidt tot *zowel* een betere gezondheid *als* tot een positiever oordeel over de samenleving als geheel.⁷ Andere mensen daarentegen zijn ‘verliezers’: ze hebben weinig opleiding, gaan van tijdelijke baan naar tijdelijke baan, hebben altijd geldproblemen, wonen in aftandse huurhuizen en onveilige buurten, hebben geen enkele sociale steun, enzovoort. Deze preciaire leefomstandigheden tasten hun gezondheid aan én leiden tot een negatiever oordeel over de samenleving. Kortom, als je wat beter kijkt, blijkt het toch te gaan om sociaaleconomische ongelijkheid: die variabele verklaart zowel hun gezondheid als hun maatschappelijk onbehagen.

Gaan we het met deze verklaring redden? Nee. Ten eerste klinkt deze redenering misschien wel plausibel, maar stiekem is hier tóch weer de assumptie ingeslopen dat mensen hun eigen ervaringen generaliseren tot een oordeel over de samenleving als geheel: hun eigen situatie is precair, en ‘dus’ gaat het ook slecht met de samenleving als geheel. Daarvan hadden we nu juist vastgesteld dat deze redenering onlogisch is, en dat de meeste mensen dat ook heus wel weten. Ten

7

Dat er een causale relatie tussen hoge of lage sociaaleconomische status (SES) en gezondheid bestaat is uitgebreid gedocumenteerd (Marmot en Wilkinson 2005).

tweede, de ijzeren consequentie waarmee *alle* oordelen in deze tabellen met elkaar correleren, is toch wel opvallend, en doet vermoeden dat er meer aan de hand is. Wie deze strategie wil volgen, zal in ieder geval voor *alle* combinaties in de tabel een plausibele verklaring moeten verzinnen. Dat zal op zijn minst intellectuele creativiteit vergen.

Een openstaande vraag

Het werkelijke raadsel is dus *niet* waarom er een kloof bestaat tussen micro- en macro-oordelen – dat is namelijk goed verklaarbaar – maar waarom deze oordelen desondanks met elkaar meebewegen. Hoe kan het dat, ondanks de conceptuele en mentale logica van compartimentalisering van oordeelsvorming, er *steevast* een correlatie wordt gevonden tussen micro- en macro-oordelen, zélf als het gaat om zaken die inhoudelijk helemaal niets met elkaar te maken hebben?

We komen hierop terug in hoofdstuk 8. Voor dit moment gaat het enkel om het volgende punt: de empirie laat wel degelijk een relatie zien tussen micro- en macro-oordelen. Aan de ene kant heeft Schnabel gelijk dat beide niet één-op-één met elkaar oplopen, maar aan de andere kant staan ze ook niet geheel los van elkaar. Het is dus heel goed mogelijk dat er ook een relatie bestaat tussen gevoelens van onzekerheid met betrekking tot het eigen leven en gevoelens van maatschappelijk onbehagen. *Quod erat demonstrandum.*

3.2 Wat is ‘maatschappelijk onbehagen’

Dat brengt ons bij de volgende vraag: wat is maatschappelijk onbehagen? Zoals gezegd, is dit een lastig te omschrijven begrip. Wie het debat volgt, krijgt de indruk dat het naar welhaast alles kan verwijzen, afhankelijk van de veronderstelde misstand die de spreker in kwestie aan de kaak wil stellen.

Wat betekent maatschappelijk?

Een eerste bron van onduidelijkheid is waarop het bijvoeglijk naamwoord ‘maatschappelijk’ betrekking heeft. Gaat het om onbehagen dat leeft *in* de maatschappij? Of gaat het om onbehagen *over* de maatschappij? Anders gezegd, is ‘de maatschappij’ *subject* of *object* van onbehagen? Beide betekenissen komt men tegen, maar beide roepen ook meteen weer vervolgvragen op:

- als men met ‘maatschappelijk’ verwijst naar het *subject* van onbehagen, bedoelt men dan dat echt *alle* burgers onbehagen voelen over onderwerp x? Dat zou wel bijzonder zijn. Als men doorvraagt, blijkt het meestal te gaan om bepaalde groepen die zich onbehaaglijk zouden voelen, bijvoorbeeld ‘de lager opgeleiden’ of ‘de mensen in de arme wijken’ of ‘de verliezers van de globalisering’. Dat kunnen flinke groepen zijn, maar is toch minder dan de hele maatschappij.

- als men met ‘maatschappelijk’ verwijst naar het *object* van onbehagen, bedoelt men dan dat mensen negatief zijn over de *gehele* samenleving? Ook dat zou wel bijzonder zijn, want de samenleving is geen scherp afgebakende categorie. Onder ‘de samenleving’ kan werkelijk alles vallen. Als men doorvraagt, blijkt het meestal te gaan om bepaalde aspecten van de samenleving waarover men negatief is, bijvoorbeeld toenemende ongelijkheid, de toestroom van buitenlanders, of het verval van normen en waarden.

Haagse spelers zoals de voormalige Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) en de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) lijken te neigen naar de eerste van deze twee mogelijkheden: het gaat om onbehagen *in* de maatschappij. Zo is volgens de RMO maatschappelijk onbehagen ‘themaloos’. De raad spreekt van maatschappelijk onbehagen ‘als er sprake is van een negatieve publieke stemming in combinatie met onmacht’.⁸ Volgens de NSOB “laat maatschappelijk onbehagen zich het beste omschrijven als een latent gevoel van onzekerheid, ontevredenheid en ongenoegen”.⁹

Academische onderzoekers daarentegen lijken meer te neigen naar de tweede mogelijkheid: het gaat om onbehagen *over* de samenleving. Zo staat bij politoloog Eefje Steenvoorden “de preciaire staat *van de samenleving*” centraal¹⁰,

8 RMO 2013: 22.

9 NSOB 2016: 5.

10 Anders dan Steenvoorden, onthouden wij ons van een nadere invulling of duiding van dat onbehagen. Voluit luidt haar definitie van maatschappelijk onbehagen: “[E]en latente bezorgdheid onder burgers over de preciaire staat van de samenleving, die bestaat uit *gepercipieerde samenhang op vijf aspecten van de samenleving: (i) verlies van vertrouwen in menselijk kunnen, (ii) verlies van ideologie, (iii) verlies van politieke macht, (iv) verlies van gemeenschapszin en (v) toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid* (2016: 247, cursivering toegevoegd).

Het gecursiveerde deel van deze definitie is in onze conceptualisering echter een hypothese over de (mogelijke) *redenen* voor het onbehagen, en geen constitutief en definiërend onderdeel van dat onbehagen zelf. Door deze (mogelijke) redenen toe te voegen, wordt de definitie minder bruikbaar voor andere historische periodes. In de jaren zestig en zeventig was er bijvoorbeeld ook sprake van wat vandaag de dag wellicht ‘onbehagen’ zou worden genoemd (compleet met maatschappelijke protesten en al), maar het toenmalige onbehagen leek niet zozeer voort te komen uit een (waargenomen) verlies van ideologie, verlies van geloof in maakbaarheid, of verlies van politieke macht, maar eerder uit het omgekeerde: onbehagen over het feit dat men geen inspraak en medeverantwoordelijkheid werd gegund bij het ‘maken’ van de ideale maatschappij.

Wellicht is deze uitgebreide definitie ook minder geschikt voor andere landen. De vs lijkt bijvoorbeeld een land waar anno heden het onbehagen welig tiert, maar veel Amerikanen lijken nog altijd een groot geloof te hebben in maakbaarheid, en ook ideologie lijkt aan de overkant van de oceaan nog springlevend. Een uitgebreide definitie voor maatschappelijk onbehagen voor de vs zou wellicht redenen bevatten die verwijzen naar: *(i) persistentie van racisme, en (ii) toenemende polarisatie c.q. desintegratie*

Kortom, wij kiezen welbewust voor de algemene definitie van een negatieve attitude ten aanzien van (de ontwikkeling van) de samenleving, en laten in het midden waar die negatieve attitude vandaan zou kunnen komen. Gootjes maakt om dezelfde redenen dezelfde keuze. Gangbare

spreekt psycholoog Anne Marthe van der Bles over een “collective global-level evaluation of the state (and future) of society”¹¹, en definieert psycholoog Frank Gootjes maatschappelijk onbehagen als “a broad negative sentiment about society as a whole”.¹² Het SCP waagt zich niet aan een definitie, en maakt meteen de stap naar operationalisatie. In die operationalisatie is echter een centrale rol weggelegd voor de vraag of het volgens de respondenten over het algemeen de goede of verkeerde kant opgaat met ‘de samenleving’.

In deze studie volgen we de academische onderzoekers: maatschappelijk onbehagen verwijst primair naar onbehagen *over* de samenleving. Als we die keuze níet zouden maken, wordt het begrip namelijk betekenisloos. Als we maatschappelijk onbehagen zouden definiëren als ongenoegen dat leeft *in* de samenleving *zonder* daarbij het object van onbehagen in te perken tot ‘de samenleving’, zou *elke* vorm van ontevredenheid vallen onder maatschappelijk onbehagen – dus ook negatieve attitudes over afzonderlijke kwesties, en zelfs negatieve gevoelens die helemaal geen betrekking hebben op de samenleving. Een dergelijke inflatie van het begrip ‘maatschappelijk onbehagen’ is niet productief. Dat gezegd hebbende, is wel impliciet aan de hele discussie dat het gevoel van onbehagen *over* de maatschappij ook breed leeft *in* de maatschappij. Immers, als maar 1 procent van de bevolking vindt dat het de verkeerde kant op gaat met de samenleving en de andere 99 procent vindt dat het prima gaat, zou het vreemd zijn om zoveel aandacht te besteden aan het fenomeen.

benaderingen van maatschappelijk onbehagen “appear to merge the phenomenon of discontent with its presumed causes” (2023: hoofdstuk 2).

11 Van der Bles et al. 2015: 1.

12 Gootjes 2023: hoofdstuk 2.

Box 3.1 Gevoelens van onbehagen versus uitingen van onbehagen

We kijken in deze studie alleen naar *gevoelens* van maatschappelijk onbehagen en niet naar daadwerkelijke *uitingen* van maatschappelijk onbehagen, zoals protesten of maatschappelijke disrupties. Uiteraard kan het één leiden tot het ander, maar dat hoeft niet. Of gevoelens van onbehagen ook leiden tot uitingen van onbehagen, hangt af van allerlei factoren, zoals de kaders die politiek en media aanreiken om betekenis en richting te geven aan deze nog onbestemde gevoelens, en de middelen waarover mensen beschikken om zich te organiseren en manifesteren. Daar zullen we echter geen aandacht aan besteden.

Overigens lijken daadwerkelijke uitingen van maatschappelijk onbehagen zeldzaam. Natuurlijk zijn allerhande acties en protesten aan de orde van de dag, maar deze zijn bijna altijd gericht op een concrete *kwestie*, zoals de komst van een asielzoekerscentrum, het stikstofbeleid of COVID-maatregelen, en nooit gericht tegen ‘de samenleving’ in abstracto. Sterker nog, zonder concreet onderwerp van ongenoegen is het hele idee van maatschappelijke acties of protest nauwelijks denkbaar: waarvoor zouden burgers in dat geval de straat op gaan? Het is goed mogelijk dat mensen die zich onbehaaglijk voelen over de samenleving *in het algemeen* eerder zullen meedoen aan concrete acties en protesten, maar daarmee zijn deze acties en protesten nog geen *uitingen* van maatschappelijk onbehagen.¹³

Wat betekent onbehagen?

Een tweede bron van onduidelijkheid is de term ‘onbehagen’. Wat is dat voor mentale staat? De sociale psychologie kent geen mentaal concept genaamd ‘onbehagen’. Het vakgebied kent wel affecten, attitudes en cognities, maar onbehagen staat niet op het menu. De sociologie kent het concept van anomie, maar dat lijkt toch wat anders. Anomie verwijst naar een gebrek aan normatieve structuren en houvast, naar gevoelens van vervreemding of onthechting. De term suggereert dus een *losgezongen* raken van de maatschappij, maar dat lijkt bij ‘onbehagen’ niet het geval. Die term suggereert juist eerder een zekere betrokkenheid.¹⁴

-
- 13 Nog sterker, je kan zelfs betogen dat intentionele uitingen van maatschappelijk onbehagen conceptueel *onmogelijk* zijn. Onbehagen is een ongearticuleerde en onbepaalde emotie: per definitie is onduidelijk waarop dit zich richt (in de woorden van de RMO: het begrip is ‘themaloos’). Dat sluit een concrete uiting die verder gaat dan slechts een spontane woede-uitbarsting uit.
- 14 Van der Waal et al. (2017) meten maatschappelijk onbehagen met items afkomstig uit anomie-schalen, zoals “Alles verandert heden ten dage zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en slecht is” en “Het is onverantwoord om in deze tijd nog kinderen op de wereld te zetten”.

Alles afwegende, is ‘attitude’ het concept dat wellicht nog het beste past. Een attitude kan worden gedefinieerd als “a psychological tendency that is expressed by evaluating a particular entity with some degree of favor or disfavor.”¹⁵ Daarbij staat ‘evaluatie’ voor “the imputation of some degree of goodness or badness to an entity”.¹⁶ Bij een dergelijke evaluatie is altijd sprake van een *affectieve lading*¹⁷: meer of minder sterke *gevoelens* van ‘goodness’ of ‘badness’. Concluderend, van maatschappelijk onbehagen is sprake bij negatieve affecten ten aanzien van een ‘entiteit’ genaamd ‘de samenleving’.

Een ander aspect van de term ‘onbehagen’ dat vermelding verdient, is het element van onbepaaldheid. ‘Onbehagen’ verwijst naar een onbestemd en latent – en dus ook meestal niet uitgesproken – gevoel dat er iets niet goed zit met de samenleving, dingen die we niet willen, zonder dat precies duidelijk is wat er nu eigenlijk aan scheelt. Vergeleken daarmee is het begrip ‘ongenoegen’ al meer bepaald: hier lijkt eerder sprake van een aanwijsbare oorzaak of een aanwijsbaar object dat de bron is van het ongenoegen. Nog meer bepaald en concreet is ‘boosheid’, omdat men meestal boos is op iets of iemand, een concrete oorzaak van de ellende, bijvoorbeeld de komst van een asielzoekerscentrum, en dit ook met zoveel woorden uitspreekt. Kortom, binnen de familie van ‘maatschappelijke emoties’ lijkt onbehagen de minst gearticuleerde, zowel in de letterlijke als in de figuurlijke betekenis van het woord.

15 Eagly en Chaiken 1993: 1.

16 Eagly en Chaiken 1993: 3.

17 In Expectancy Value-modellen als dat van Fishbein en Ajzen (1975) spreekt dat mogelijk niet vanzelf, maar het werk van wetenschappers en Zajonc (1980) en Damasio (1994) heeft laten zien dat affectie altijd een rol speelt in de oordeelsvorming.

Box 3.2 De anti-wil van het volk

Hoe zouden we 'maatschappelijk onbehagen' kunnen positioneren binnen de democratische theorie? Laten we eens een poging wagen.

Het centrale concept van de democratie is 'de wil van het volk': datgene wat de leden van de politieke gemeenschap hebben vastgesteld als zijnde hun collectieve wens. 'De wil van het volk' is het product van representatie in de dubbele betekenis van het woord: de wensen en voorkeuren van burgers zijn in taal gevangen (epistemologische representatie) en er zijn politici die voor deze wensen en voorkeuren opkomen (politieke representatie). De 'wil van het volk' is de uitkomst van een proces van articulatie en deliberatie in de geëigende democratische fora, al dan niet ondersteund door formele aggregatiemechanismen zoals stemprocedures, waarin de veelheid aan stemmen wordt getransformeerd tot één enkelvoudige wil. Als de juiste procedures zijn gevolgd is het eindproduct een zogenaamd 'institutioneel feit'¹⁸ met een zekere dwingende kracht.

Op de weg naar dit institutionele feit gaan echter grote stukken realiteit verloren. Elke representatie schiet namelijk tekort, opnieuw in beide betekenissen van het woord. Ten eerste kan niet alle (sociale) realiteit goed in taal worden gevangen. De werkelijkheid is nu eenmaal altijd rijker en veelvormiger dan zelfs de beste woorden kunnen uitdrukken. Er is altijd een 'surplus' aan betekenis dat aan taal ontsnapt. Ten tweede, ook wanneer deze wél worden benoemd, kunnen niet alle wensen en voorkeuren van burgers volledig worden gehonoreerd in 'de wil van het volk'. Er zijn altijd groepen die niet (volledig) hun zin krijgen. Kortom, elke constructie van 'de wil van het volk' kent een 'representatief tekort', net zoals een lichtbundel altijd stukken realiteit in het duister laat.

Het is in deze duisternis dat we het maatschappelijk onbehagen moeten lokaliseren, omdat het begrip verwijst naar nog ongearticuleerde negatieve affecten, het 'surplus' dat vooralsnog onbenoemd is gebleven. Het onbehagen is een veenbrand die nog niet naar de oppervlakte is doorgebroken, en wat eraan scheelt, is mede daarom nog onbepaald. Er is dus ook nog geen sprake van enige vorm van politieke representatie of deliberatie, of het moet zijn in abstracto, in algemene discussies over 'het maatschappelijk onbehagen'. Maar zodra men doorvraagt wat dan precies het probleem is, waaiert het gesprek breed uit, en blijkt het

begrip een container die werkelijk van alles en nog wat kan bevatten, met welbeschouwd maar één gemeenschappelijk element: het gaat om dingen die men *niet* wil.

Al met al is 'maatschappelijk onbehagen' exact het tegenovergestelde van de 'wil van het volk': het is de 'anti-wil van het volk'. Om het maar eens chic te zeggen, het is de alteriteit van (nog) ongearticuleerde c.q. onbewerkte negatieve gevoelens en grieven, het pluriversum van 'niet-willen', waarop de wereld van politiek en bestuur vervolgens wel of niet kan aangrijpen en acteren.

3.3 Is onbehagen erg?

Hoe onwenselijk is maatschappelijk onbehagen eigenlijk? Net als voor 'onzekerheid' geldt dat 'maatschappelijk onbehagen' in het publieke debat vrijwel altijd negatief wordt gewaardeerd. Maatschappelijk onbehagen is een signaal dat er iets fundamenteel verkeerd dreigt te gaan. Al snel klinkt de roep om een commissie van knappe koppen aan het werk te zetten. . .

Die negatieve waardering hoeft echter niet terecht te zijn. Misschien is dat onbehagen namelijk wel volledig terecht, bijvoorbeeld omdat er sprake is grote sociale onrechtvaardigheid, sterke ongelijkheid, discriminatie of uitsluiting. Onbehagen kan een nuttig signaal zijn dat er problemen zijn die aandacht behoeven. Sterker nog, gevoelens van onbehagen zijn tot op zekere hoogte de brandstof die de politieke en maatschappelijke machinerie draaiende houdt. We zouden pas echt een probleem hebben als de samenleving een 'brave new world' zou zijn, waarin iedereen volmaakt gelukkig en tevreden is. Dat zou een samenleving zijn waarin niets en niemand meer kritisch wordt bevraagd, niemand meer alert is op mogelijk veranderende omstandigheden, en iedereen langzaam maar zeker in slaap sukkelt. Net zoals we op individueel niveau kunnen spreken van 'gezonde onzekerheid', zouden we op collectief niveau kunnen spreken van 'gezond onbehagen'.

Box 3.3 Nogmaals: de logica van de omgekeerde U

In hoofdstuk 2 presenteerden we de zogenoemde Yerkes-Dodsoncurve, ter illustratie van het gegeven dat mensen niet het beste functioneren bij de volledige afwezigheid van druk, spanning of stress, maar juist bij een gematigd niveau ervan. Het optimum ligt dus tussen te weinig en te veel, zo laat onderzoek steeds zien. Is deze curve ook toe te passen op het fenomeen van maatschappelijk onbehagen? Hieronder een schets van hoe dat eruit zou kunnen zien.

Het werkelijke probleem schuilt meestal elders. Maatschappelijk onbehagen is een onbepaald gevoel dat er iets ‘niet goed’ zit met de samenleving, maar die gevoelens kunnen pas worden bewerkt nadat een duidelijke oorzaak is vastgesteld – net zoals een dokter een patiënt die zich niet lekker voelt, pas kan behandelen nadat hij een juiste diagnose heeft gesteld. En hier gaat het nogal eens mis. Als men de verkeerde oorzaak aanwijst voor het onbehagen, kan de overheid wel interveniëren op die veronderstelde bron van onbehagen, maar zal het niet helpen. Als maatschappelijk onbehagen bijvoorbeeld voortkomt uit steeds schralere publieke voorzieningen en verloedering van de leefomgeving terwijl beleidsmakers het onbehagen verklaren vanuit een achterblijvende koopkracht, dan kunnen ze wel de lonen flink verhogen (iedereen 10 procent erbij!) maar het zal weinig helpen. Als banen vooral verdwijnen vanwege automatisering of verplaatsing naar lagelonenlanden, maar beleidsmakers verklaren het hieruit voortvloeiende onbehagen uit de komst van migranten, dan kunnen ze wel de grenzen dicht gooien, maar daarmee komen die banen niet terug, en blijft de wortel van het probleem ongemoeid. Bij zondebokmechanismen is er per definitie sprake van een onjuiste diagnose.

Natuurlijk is het niet altijd eenvoudig om de werkelijke oorzaken van negatieve maatschappelijk affecten te achterhalen, integendeel. De wereld is vaak ondoorzichtig en ambigu. Ook de beste onderzoekers hebben soms grote moeite om te bepalen waar de klachten vandaan komen. Zijn het nu economische factoren of sociaal-culturele factoren die de doorslag geven? Vaak weten de mensen het zelf ook niet precies. Onbehagen is een signaal dat er iets niet goed zit, maar wat dan precies, dat is niet altijd duidelijk. Per saldo bestaat er dus veel ruimte voor de constructie van concurrerende verhalen over waar het onbehagen vandaan zou komen (en wat er dus gedaan moet worden).

3.4 Samenvatting en conclusie

Maatschappelijk onbehagen is al net zo'n vage term als onzekerheid. Soms lijkt het te gaan over onbehagen dat leeft *in* de samenleving, soms lijkt het te gaan om onbehagen *over* de samenleving. Als men doorvraagt wat nu precies het probleem is, blijkt het om werkelijk van alles en nog wat te kunnen gaan. Anders gezegd, de duiding van het veronderstelde onbehagen levert een wilde diversiteit aan diagnoses op. In deze studie definiëren we 'maatschappelijk onbehagen' als een attitude. Van maatschappelijk onbehagen is sprake bij negatieve affecten ten aanzien van het object 'de samenleving'.

De vrijwel exclusief negatieve waardering voor 'maatschappelijk onbehagen' is onterecht. Net als voor onzekerheid geldt dat het fenomeen ook een energetische bron van alertheid en adaptie kan zijn. Het gaat veeleer om de juiste balans tussen 'te weinig' en 'te veel'. *The poison is in the dose*. Cruciaal is bovendien de diagnose. Maatschappelijk onbehagen is in principe een kracht ten goede indien het leidt tot de aanpak van die condities waarvan – naar ons beste weten – plausibel is dat zij ook echt de *oorzaak* zijn van die negatieve gevoelens. De problemen ontstaan vooral als gevoelens van onbehagen zich gaan richten op de verkeerde oorzaak. Als de diagnose verkeerd is, leidt de behandeling op zijn best enkel tot tijdelijke placebo-effecten, en wordt op zijn slechtst de patiënt alleen maar zieker.

4. Kwantitatief onderzoek naar maatschappelijk onbehagen

Als we maatschappelijk onbehagen conceptualiseren als een attitude ten aanzien van het object ‘de samenleving’, weten we in principe ook hoe we het concept moeten meten. Daarvoor kunnen we namelijk een beroep doen op de in de psychologie ontwikkelde instrumenten voor het meten van attitudes. In principe hebben we de keuze uit een directe en een indirecte meetmethode.

- Bij de directe methode wordt respondenten rechtstreeks gevraagd hoe zij het object in kwestie beoordelen, bijvoorbeeld met een Likertschaal. Men zou de respondenten bijvoorbeeld kunnen vragen hoe (on)tevreden ze zijn over ‘de Nederlandse samenleving’, of om een rapportcijfer te geven voor die samenleving.
- Bij de indirecte methode wordt respondenten niet gevraagd om een rechtstreeks oordeel, maar krijgen zij een brede reeks van kenmerken van de samenleving voorgelegd, en wordt hen voor elk kenmerk om een evaluatie gevraagd. Uit het antwoordpatroon kan vervolgens hun attitude ten aanzien van de samenleving als geheel worden berekend. Zowel Steenvoorden, Van der Bles als het SCP kiezen in essentie (ook) voor een dergelijke schaal-aanpak (waarbij zij overigens verschillen in de concrete items waaruit die schaal bestaat).

In de survey die we in hoofdstuk 2 hebben geïntroduceerd, is ook het maatschappelijk onbehagen van respondenten gepeild. Daarbij hebben we alleen gebruik gemaakt van de directe methode, namelijk met twee vragen:

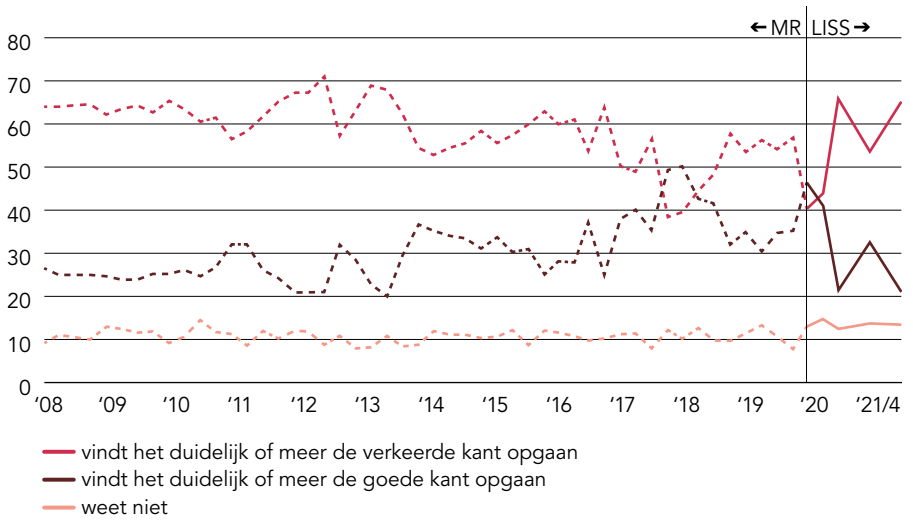
- Hoe vindt u dat het over het algemeen gaat met Nederland? Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?
- Hoe tevreden bent u over het algemeen met de Nederlandse samenleving?

Beide zijn standaardvragen die in veel onderzoeken worden gebruikt. Met name de eerste vraag wordt door vele onderzoekers gezien als een belangrijk – of zelfs onmisbaar – onderdeel van een meetinstrument voor maatschappelijk onbehagen.

4.1 Reeds beschikbare data

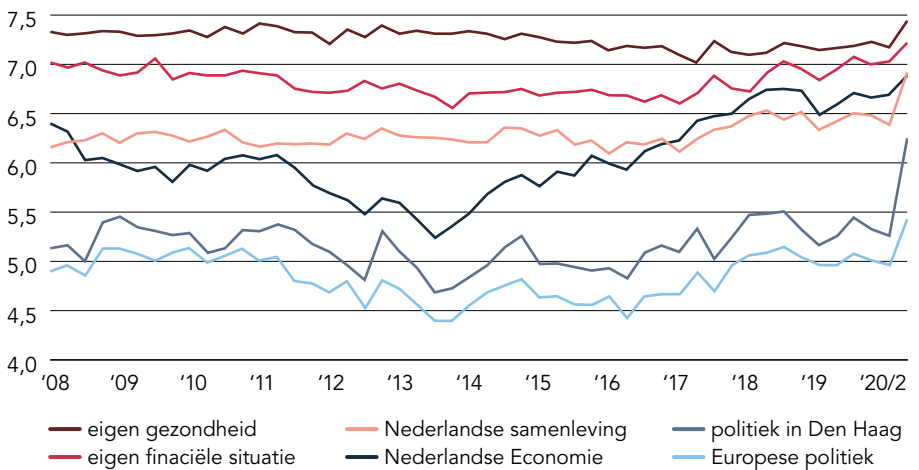
Het SCP stelt de bovengenoemde vragen regelmatig in zijn onderzoeken. Figuren 4.1 en 4.2 geven de scores van Nederlanders op de twee vragen sinds 2008 (de verticale lijn duidt hierbij op een verandering in de onderzoeksmethode).

Figuur 4.1 Gaat het de goede of de verkeerde kant op met Nederland?

Bron: COB 2008/1-2021/4

Figuur 4.2 Tevredenheid met Nederlandse samenleving

Bron: COB 2008/1-2020/2

Het eerste figuur laat een stabiel beeld zien tot ongeveer 2014, waarna de mensen geleidelijk aan positiever worden over de richting van ons land. De laatste paar jaar tonen echter wilde uitschieters, die deels zullen samenhangen met de COVID-pandemie. Het tweede figuur laat over de hele periode een stabiel beeld zien, met alleen in de allerlaatste meting een zwieper omhoog.

4.2 Eigen bevindingen

In ons eigen onderzoek zien we dat de resultaten op beide vragen sterk met elkaar correleren (Pearson $r = 0,723$). Dat ligt inhoudelijk voor de hand, en de correlatie zal wellicht nog zijn versterkt doordat beide vragen direct na elkaar zijn gesteld. We nemen het gemiddelde van het antwoord op beide vragen als indicator voor maatschappelijk onbehagen.

Samenhang met opleiding en huishoudinkomen

De mate van maatschappelijk onbehagen blijkt weliswaar enigermate samen te hangen met opleidingsniveau en huishoudinkomen, maar het verband is niet sterk. Ten eerste, als men louter naar de correlaties kijkt, blijkt de correlatie in beide gevallen $r = 0,159$ (Pearson). Ten tweede, als men een groep van 'zeer onbehaaglijken' construeert door de respondenten te selecteren die meer dan één standaarddeviatie beneden het gemiddelde scoren, blijkt deze groep 'zeer onbehaaglijken' nog altijd behoorlijk wat hoger opgeleiden te bevatten, evenals mensen met een bovenmodaal inkomen. Om precies te zijn: de groep van 'maatschappelijk zeer onbehaaglijken' bestaat voor bijna 24 procent uit hoger opgeleiden, en voor bijna 29 procent uit mensen met een bovenmodaal huishoudinkomen.

Regressieanalyses

Welke indicatoren voorspellen maatschappelijk onbehagen? We doen weer regressieanalyses, nu met maatschappelijk onbehagen als afhankelijke variabele (zie tabellen 4.1. en 4.2 op pagina 53 en 54) De eerste drie modellen in deze analyses zijn dezelfde als in hoofdstuk 2, daarnaast is een vierde model toegevoegd, waarin ook de verschillende vormen van gevoelens van onzekerheid zijn opgenomen als voorspeller. Opnieuw geven we twee analyses, de eerste voor de totale steekproef, de tweede voor alleen de respondenten met betaald werk.

Tabel 4.1 Maatschappelijk onbehagen, alle respondenten

N = 2.369 (allen), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Geslacht (m = 0, v = 1)	,069**	,085**	,062*	,061*
Leeftijd	,028	-,010	,009	-,007
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,047	,040	,027	,031
Opleiding (dummy) = Hoog	,154**	,141**	,109**	,119**
Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)	,136**	,103**	-,001	-,012
Negatieve Emotionaliteit		-,167**	-,115**	-,062*
Niet of wel betaald werk (niet = 0)			,017	,005
Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen			,177**	,016
Huidige gezondheid			-,010	-,122**
Huur- of koopwoning? (huur = 0)			-,023	-,059*
Sociale steun smal (hoger is meer)			,155**	,086**
(On)zekerheid Financiële situatie (hoger = meer zeker)				,092*
(On)zekerheid Gezondheid (hoger = meer zeker)				,167**
(On)zekerheid Woningmarkt (hoger = meer zeker)				,217**
(On)zekerheid Sociale contacten (hoger = meer zeker)				,052*
R2	,045	,070	,123	,199

Afhankelijke variabele: Maatschappelijk onbehagen (hoger = meer behagen)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Tabel 4.2 Maatschappelijk onbehagen, respondenten met betaald werk

N = 1.303 (alleen betaald werk), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Geslacht (m = 0, v = 1)	,066*	,071*	,058*	,054*
Leeftijd	-,007	-,037	,001	-,008
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,068	,063	,043	,036
Opleiding (dummy) = Hoog	,174**	,165**	,113*	,129*
Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)	,127**	,107**	,035	,021
Negatieve Emotionaliteit		-,128**	-,075*	-,025
Niet of wel (uitzicht op) vast contract (niet = 0)			-,003	-,001
Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen			,137**	,032
Huidige gezondheid			-,033	-,124**
Huur- of koopwoning? (huur = 0)			-,028	-,076*
Sociale steun breed (hoger is meer)			,182**	,097
(On)zekerheid Arbeidsmarkt (hoger = meer zeker)				,062
(On)zekerheid Financiële situatie (hoger = meer zeker)				,019
(On)zekerheid Gezondheid (hoger = meer zeker)				,136**
(On)zekerheid Woningmarkt (hoger = meer zeker)				,223**
(On)zekerheid Sociale contacten (hoger = meer zeker)				,062
R2	,043	,058	,106	,182

Afhankelijke variabele: Maatschappelijk onbehagen (hoger = meer behagen)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Enkele dingen die opvallen:

- Allereerst de verklaarde variantie. Die is in het derde en vierde model heel redelijk, maar toch beduidend lager dan in de modellen uit hoofdstuk 2, waarin de afhankelijke variabele ‘algemene onzekerheid’ was. Dit onderstreept de wat grotere afstand tussen micro- en macro-oordelen;
- Net als in de analyses voor algemene onzekerheid valt het huishoudinkomen weg als voorspeller naarmate meer variabelen worden toegevoegd. Dit geldt echter niet voor opleidingsniveau: een hoog opleidingsniveau *blijft* een significante voorspeller.
- Ook is de rol van iemands financiële situatie veel minder prominent. Als we de gehele steekproef nemen (tabel 4.1), blijft onzekerheid over de eigen financiële situatie nog wel een voorspeller van maatschappelijk onbehagen, maar beperken we ons tot alleen de mensen met betaald werk (tabel 4.2), dan valt deze weg.
- De meest dominante voorspellers in het vierde model blijken onzekerheid over kansen op de woningmarkt en de eigen gezondheid (zowel de huidige ervaren gezondheid als onzekerheid over de gezondheid).

Vooraf dat laatste is opmerkelijk. In het geval van de kansen op de woningmarkt, valt de link tussen de eigen gevoelens en maatschappelijk onbehagen nog wel te begrijpen. Tot op zekere hoogte is ‘de woningmarkt’ immers onderdeel van ‘de samenleving’. Daarentegen is de relatie tussen iemands gezondheid en maatschappelijk onbehagen niet erg logisch.

4.3 Conclusie

In het vorige hoofdstuk hebben we beargumenteerd dat er – ook al gaat het om mentaal verschillende compartimenten – een verband kan bestaan tussen gevoelens van onzekerheid enerzijds en maatschappelijk onbehagen anderzijds. In dit hoofdstuk hebben we dat verband inderdaad gevonden, zij het niet voor alle vijf onderzochte domeinen, maar vooral voor onzekerheid over de eigen gezondheid, onzekerheid over de kansen op de woningmarkt en – in mindere mate – onzekerheid over de eigen financiële situatie.

Deel II: Persoonlijke controle

5. Controle

In het eerste deel van dit Working Paper hebben we de twee concepten die in het politieke en maatschappelijke debat veelvuldig klinken nader geconceptualiseerd, gemeten en aan elkaar gerelateerd. Onze stelling is echter dat hiermee het verhaal nog niet compleet is. Er is nog een derde concept dat moet worden betrokken om het verhaal compleet te krijgen, namelijk ‘persoonlijke controle’: de mate waarin iemand door eigen handelen gewenste uitkomsten kan verkrijgen en ongewenste uitkomsten kan voorkomen. Over dit concept wordt in het publieke debat veel minder gesproken, maar het staat als het ware al klaar in de coulissen om op het toneel te verschijnen, omdat het welhaast automatisch volgt uit de andere twee concepten.

Ten eerste is er een direct verband tussen onzekerheid en controle. Wie in een onzekere situatie verkeert of zich onzeker voelt, zegt daarmee immers dat hij weinig mogelijkheden heeft of ervaart om zijn lot in eigen hand te nemen. Het gaat te ver om te zeggen dat onzekerheid *hetzelfde* is als gebrek aan controle, maar voor een deel zijn het toch twee zijden van dezelfde medaille. Daarbij vestigt de *onzekerheid*skant van die medaille vooral de aandacht op kenmerken van de omgeving en hoe die inwerken op het individu, en vestigt de *controle*skant van die medaille vooral op de (waargenomen) mogelijkheden van het individu om op zijn omgeving in te werken. Het gaat dus om een verschil in kijkrichting. Bij het concept ‘onzekerheid’ is de kijkrichting die van omgeving naar individu, terwijl bij het concept ‘controle’ de kijkrichting precies omgekeerd is, namelijk van individu naar omgeving.

Ten tweede is er een verband tussen maatschappelijk onbehagen en controle – althans, zodra men de vraag stelt waar het gevoel van onbehagen vandaan zou kunnen komen. Volgens zowel Steenvoorden, de RMO als het SCP staat hierin namelijk een gevoel van onmacht centraal. Steenvoorden schrijft dat “societal unease is composed of several processes in society, all of which are unmanageable and add to a sense of collective powerlessness”¹ Volgens de RMO

1 Steenvoorden (2016: 34). Merk overigens op dat Steenvoorden focust op *collectieve* controle. Die vier items in haar onbehagen-schaal die hier inhoudelijk het meeste bij aansluiten zijn:

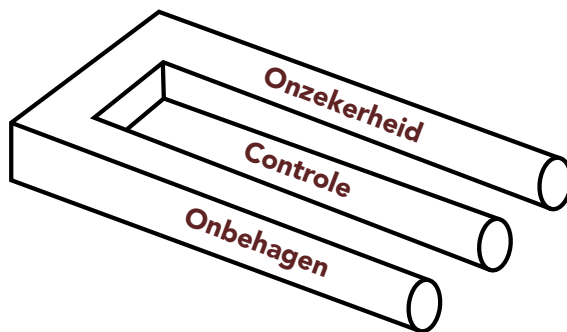
- We zijn als samenleving steeds beter in staat om grote problemen op te lossen;
- De risico’s van technologische vooruitgang worden onderschat;
- De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan Europa;

De politiek in Den Haag heeft steeds minder te vertellen over voorzieningen die belangrijk zijn voor burgers. De analyse van Steenvoorden laat zien dat haar conceptie van maatschappelijk onbehagen (waarin dus ‘a sense of collective powerlessness’ centraal staat) correleert met het antwoord dat mensen geven bij op de stelling ‘Ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen’ (één van de items in de zogenoemde mastery-schaal, waarvan ook wij gebruik hebben gemaakt). Dit verband blijkt bovendien zeer robuust. Wanneer Steenvoorden in een uitgebreide regressieanalyse een

is “een gevoel van onmacht” de gemeenschappelijke noemer in concepties van onbehagen.² Volgens het SCP is een belangrijk algemeen kenmerk van het onbehagen “de ervaren machteloosheid of zelfs het fatalisme en defaitisme”.³ En de titel van de analyse van twintig jaar onderzoek naar onbehagen door Jelle van der Meer en Marcel Ham luidt: *Niet boos maar machteloos*.⁴ Kortom, zodra men een diagnose gaat stellen voor het onbehagen, komt gebrek aan controle naar voren als meest waarschijnlijke ziekmaker.

Al met al is het een beetje als in figuur 5.1. Wie focust op de linkerkant van de figuur, ziet slechts twee poten, maar wie focust op de rechterkant van de figuur ziet een derde poot, die in feite al besloten ligt in de andere twee poten.

Figuur 5.1 Een derde concept

5.1 Definitie

Anders dan bij ‘onzekerheid’ en ‘maatschappelijk onbehagen’, bestaat er redelijke consensus over wat ‘(persoonlijke) controle’ inhoudt, althans in de sociale psychologie. Ook al kent het vakgebied talloze ‘controlebegrippen’, de kern daarvan is toch steeds hetzelfde, namelijk de mate waarin het individu door eigen handelen gewenste uitkomsten kan verkrijgen en ongewenste uitkomsten

breed scala aan sociale, politieke, economische attitudes en stemintentie toevoegt als voorspeller van maatschappelijk onbehagen, is namelijk het gevolg dat geen enkele van de sociodemografische en psychologische variabelen die waren opgenomen, nog voorspellende kracht heeft... *op één na*: het antwoord op deze stelling. Dat is geheel in lijn met de bevindingen die in deze studie worden gepresenteerd (Steenvoorden 2016: 73/74).

2 RMO 2013: 11.

3 P. Dekker et al. 2013: 68.

4 Ham en Van der Meer 2022.

kan voorkomen.⁵ Overigens wordt meestal niet gesproken van controle, maar van ‘subjectieve controle’, ‘waargenomen controle’ of ‘ervaren controle’. De toevoeging van het bijvoeglijk naamwoord maakt duidelijk dat het niet gaat om de controle die iemand *feitelijk* heeft, maar om controle die iemand *waarneemt* of *ervaart* te hebben. In deze studie zullen we voornamelijk spreken van ‘gevoel van controle’.⁶

In de loop der jaren zijn diverse instrumenten ontwikkeld om dit gevoel te meten. Een eenvoudig en veel gebruikt instrument is de zogenoemde mastery-schaal van Pearlin en Schooler. Deze bestaat uit onderstaande zeven items (waarbij de items 1, 2, 3, 5 en 7 omgekeerd worden gecodeerd):

1. Sommige van mijn problemen kan ik met geen mogelijkheid oplossen
2. Soms heb ik het gevoel dat ik een speelbal van het leven ben
3. Ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen
4. Ik kan ongeveer alles als ik mijn zinnen erop heb gezet
5. Ik voel me vaak hulpeloos bij het omgaan met de problemen van het leven
6. Wat in de toekomst gebeurt, hangt voor het grootste deel van mezelf af
7. Er is weinig dat ik kan doen om belangrijke dingen in mijn leven te veranderen

5 Om er een paar te noemen: personal control, locus of control, primary control, secondary control, action control, self-efficacy, mastery, reflectance, competence. Zie Skinner 1996.

6 De Engelse formulering die hier nog het dichtste bij komt, is ‘sense of control’, een term die men ook wel in de literatuur tegenkomt.

Overigens is er een subtiel conceptueel verschil tussen ‘waargenomen controle’ en ‘ervaren controle’. Het eerste is een perceptie, een bepaalde waarneming of overtuiging dat men ergens toe in staat is, het tweede is een daadwerkelijke ervaring dat men daartoe in staat is. Iemand kan bijvoorbeeld wel geloven dat, mocht dat op zeker moment nodig zijn, hij in staat is een bepaalde uitkomst te bereiken, bijvoorbeeld uitstel van betaling aanvragen, maar dat is nog iets anders dan daadwerkelijk de telefoon oppakken, de bank bellen, het probleem schetsen, en bemerken dat men daadwerkelijk de gewenste uitstel van betaling verkrijgt. De beste voedingsbron voor waargenomen controle zijn ervaringen van controle.

Voor deze studie is dit subtiel verschil echter niet van belang, en daarom houden we het bij ‘gevoel van controle’.

Box 5.1 Een beladen begrip?

De ervaring leert dat het begrip 'controle' makkelijk negatieve associaties kan oproepen. Dat heeft misschien te maken met de academische en politieke geschiedenis van het begrip. In de sociologie wordt het veelal geassocieerd met 'sociale controle', in de kritische theorie met 'disciplineren' of zelfs 'onderdrukking', en in de politiek roept het al snel het dystopische beeld op van een surveillancestaat die zijn bevolking 24 uur per dag nauwlettend volgt. In dit negatieve beeld van controle is de persoon het *object* van controle.

Als psychologen spreken over controle, hebben ze het daarentegen over iets heel anders. Hier verwijst controle naar de mate waarin het individu door eigen handelen gewenste uitkomsten kan verkrijgen en ongewenste uitkomsten kan voorkomen. Hier is het individu dus niet het *object* maar het *subject* van controle, en is de associatie juist uitgesproken positief. Psychologisch onderzoek wijst steevast uit dat deze vorm van controle gepaard gaat met allerhande wenselijke levensuitkomsten.

Dus waarom was er tot nu toe weinig aandacht voor het fenomeen van 'controle'? Mogelijk is een factor dat, vanwege enige dominantie van de sociologische en politieke connotaties, het begrip beladen is geworden. Wie het wil onderzoeken, moet zich al snel verdedigen of uitwijken naar minder verdachte termen, zoals 'regie' of 'mastery' of 'grip op het leven'. Deze alternatieve termen worden in de wetenschap echter nauwelijks gehanteerd. Daardoor maken ze het ook moeilijker om de weg te vinden naar de rijke psychologische literatuur over de grote individuele baten van het mentale kenmerk waar het om gaat.

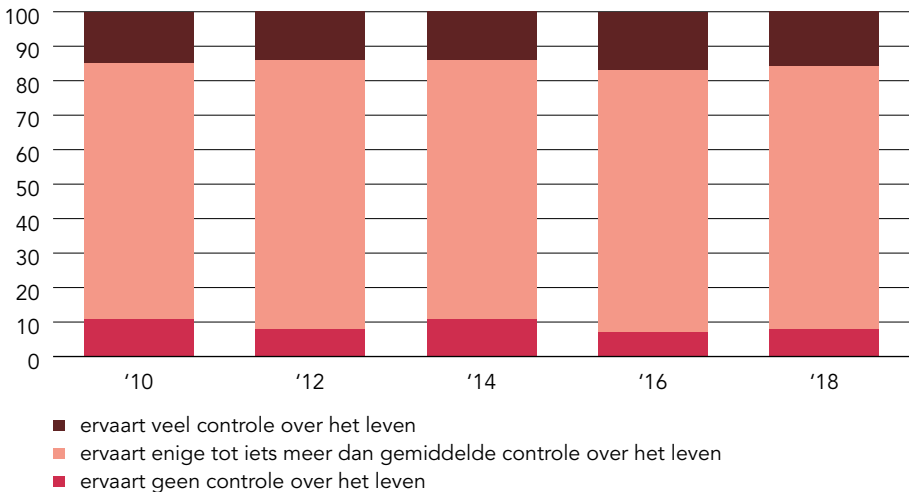
Dus nogmaals: in deze studie gaat het over 'persoonlijke controle', dat wil zeggen controle *van* het subject en niet *over* het subject. In deze betekenis verdient controle juist een goede pers, want ze is welhaast per definitie de koninklijke route naar positieve vrijheid, en – zo is de stelling die we hierna uitwerken – een beter begrip van het fenomeen maatschappelijk onbehagen en van mogelijke remedies daartegen.

5.2 Reeds beschikbare data

De algemene psychologische literatuur laat zien dat ‘gevoel van controle’ een van de meest fundamentele behoeften is van mensen, in kracht en betekenis welhaast vergelijkbaar met de behoefte aan sociale verbondenheid. “In fact, exposure to uncontrollable adversity is one of the few classes of negative life events that researchers can agree are universally stressful”, aldus psycholoog Ellen Skinner.⁷

Hoe is het gesteld met het ‘gevoel van controle’ van Nederlanders? Zoals eerder gezegd, is er nog weinig bekend over gevoelens van onzekerheid van Nederlanders – reden voor ons om daarnaar eigen onderzoek te doen. Gelukkig weten we meer over de gevoelens van controle van Nederlanders. Het SCP neemt namelijk sinds 2010 af en toe een verkorte versie van de mastery-schaal op in zijn enquêtes.⁸ De resultaten staan in figuur 5.2.

Figuur 5.2 Gevoel van controle sinds 2010*

* Het SCP spreekt niet van ‘gevoel van controle’ maar van ‘regie’

Bron: SCP 2019: 325

⁷ Skinner 2017: 324

⁸ Niet meegenomen items: 4 en 6. Het scp spreekt overigens van ‘regie’ in plaats van ‘controle’. De laatste term is in de internationale literatuur echter gebruikelijker, en lijkt ook wat beter op de inhoud van de zeven items aan te sluiten.

Tussen 2010 en 2018 zijn er dus geen grote veranderingen opgetreden in gevoelens van controle. Interessanter is echter dat de SCP-analyses ook laten zien dat het gaat om een bijzonder krachtig concept. Tabel 5.1 toont hoe verschillende aspecten van iemands leven en leefsituatie samenhangen met drie indicatoren: zijn score op de SCP-leefsituatie-index (LSI), zijn algemene levenstevredenheid en zijn gerapporteerde geluk. Het blijkt dat ‘gevoel van controle’ substantieel correleert met de LSI, en *met afstand* de belangrijkste voorspeller is van levenstevredenheid en geluk.⁹ Deze resultaten liegen er niet om, en het wekt enige verbazing dat ze tot nu toe betrekkelijk weinig aandacht hebben gekregen.¹⁰

Tabel 5.1 Voorspellers van LSI, tevredenheid en geluk

Bèta-coëfficiënten	LSI	Tevredenheid	Geluk
Leeftijd	,08	,15	,09
Inkomen	,26	,09	,07
Wel of geen werk	,10	,14	,04
Opleiding	,19	,03	,04
Huishoudsamenstelling	,14	,08	,10
Inkomenstenbron	,10	,13	,08
Gezondheid	,15	,09	,06
Gevoel van controle*	,20	,32	,38
Digitale vaardigheden	,21	,04	,05
Verklaarde variatie (%)	54	24	23

* Het SCP spreekt niet van ‘gevoel van controle’ maar van ‘regie’

Bron; SCP 2017: 344 en 351; SCP 2019: 323

9 Het SCP voegt daar nog aan toe dat deze determinant (blijkens eigen verkennend onderzoek) ook belangrijker is voor geluk dan vergelijkbare psychosociale concepten zoals veerkracht, zelfvertrouwen, efficacy, of het hebben van sociale vaardigheden (SCP 2017: 350).

10 Aanvullende ondersteuning komt uit een recente analyse van internationale data uit de European Values Study (EVS) naar de vraag “indicate how much freedom of choice and control you feel you have over the way your life turns out.” Het antwoord op deze vraag blijkt een sterke voorspeller te zijn voor gezondheid, tevredenheid en geluk, sterker dan bijvoorbeeld vertrouwen in de overheid. Interessant is dat in rijkere landen met veel economische ongelijkheid dit verband ook sterker is (Nguyen et al. 2020). Persoonlijke controle lijkt dus te fungeren als een ‘protective factor’ voor de negatieve psychologische effecten van ongelijkheid in rijke landen.

5.3 Normatieve waardering van controle

Bij ‘onzekerheid’ en ‘maatschappelijk onbehagen’ hebben we de vraag gesteld hoe onwenselijk die fenomenen nu eigenlijk zijn. We hebben betoogd dat beide de logica van de omgekeerde U volgen: het optimale niveau ligt ergens tussen ‘te weinig’ en ‘te veel’. Hoe zit dat met controle?

Hier lijkt een andere logica van toepassing. Kan men ooit te veel gevoelens van controle hebben? Het gevoel van controle is een voorspeller van zo’n beetje alles dat goed en wenselijk is in het leven, en een gebrek aan gevoel van controle van alles dat je niet wilt. Het beschikbare onderzoek overziend, concludeert Thompson dat, “[i]n almost every life arena, one’s sense of personal control has positive implications for emotional well-being, for the likelihood that action is taken, for physical health, and for general adaptive functioning”.¹¹ Een mens kan dus eigenlijk nooit te veel persoonlijke controle hebben, net zoals een mens eigenlijk nooit te gezond en fit kan zijn.¹²

Als we de aandacht verleggen van het psychologische naar het sociale vlak, is het beeld niet wezenlijk anders: meer controle is altijd beter. Hoe meer burgers de mogelijkheden (menen te) hebben om hun doelen te verwezenlijken, hoe eerder zij waarschijnlijk ook in actie zullen komen om, al dan niet samen met gelijkgestemden, hun belangen te behartigen. Dat leidt tot een bloeiende *civil society* en politiek. Natuurlijk betekent dit potentieel ook meer hindermacht voor burgers. Autocratische leiders hebben wellicht een voorkeur voor passieve burgers die verstoken zijn van elke (neiging tot) controle. In een democratische samenleving als de Nederlandse is deze denkwijze echter geen legitieme overweging.

¹¹ Thompson 2020: 203.

¹² De veronderstelling hierbij is dat het gevoel van controle niet volledig is losgezongen van de realiteit. Nader bepaald:

- Enerzijds laat onderzoek zien dat mensen mentaal beter functioneren als zij *iets* te positief en optimistisch zijn over de mate waarin zij hun omgeving kunnen controleren (Langer 1975 respectievelijk Taylor en Brown 1988). Dergelijke overtuigingen “help life seem less random and thereby support the optimism that one can eventually help some things turn out well” (Baumeister 1998: 714).
- Anderzijds moet het ook weer niet te veel worden. De psychologie kent ook het fenomeen van ‘unrealistic optimism’, dat wil zeggen, té hoge inschattingen van de eigen controle: “Ik kan morgen zo stoppen met roken als ik wil”, “Met vier bier op kan ik nog prima autorijden”. Daarmee is een mens uiteindelijk niet gediend. ‘Unrealistic optimism’ (Shepperd et al. 2015) is in zekere zin de tegenhanger van de doorgeslagen gevoelens van onzekerheid die horen bij chronische angst en neuroticisme.

Kortom, voor zowel gevoelens van onzekerheid als gevoelens van controle geldt: ze moeten voldoende overeenstemmen met de feitelijke onzekerheid van een situatie respectievelijk de feitelijke mogelijkheden tot controle. Als zij volledig losgezongen raken van de realiteit, wordt het zeer twijfelachtig of er nog wel sprake is van adaptieve gevoelens. Zie in dit verband ook Skinner (1996: hoofdstuk 11), en Ross en Sastry (1999).

Al met al lijken er voor controle andere wetten te gelden dan voor onzekerheid en onbehagen. Er bestaat geen variant op de Yerkes-Dodsoncurve die stelt dat mensen het beste af zijn bij een ‘gematigd’ niveau van gevoelde controle. Zolang mensen maar niet volledig losgezongen raken van de realiteit, geldt hier dat méér altijd beter is.

5.4 Conclusie

In de concepten ‘onzekerheid’ en ‘maatschappelijk onbehagen’ ligt het concept van controle al grotendeels besloten. Het is nuttig om deze mentale variabele serieus te nemen, en nader te onderzoeken hoe dit concept zich verhoudt tot de andere twee. Immers, als het gevoel van controle zo sterk samenhangt met individuele tevredenheid en geluk, zou het zomaar kunnen dat er ook een verband is met maatschappelijk onbehagen.

6. Controle en maatschappelijk onbehagen

Maatschappelijk onbehagen zou dus best eens een gevolg kunnen zijn van een gebrek aan persoonlijke controle. In dit hoofdstuk zullen we empirische evindentie voor deze hypothese aandragen. Een eerste signaal dat hier mogelijk een factor van belang ligt, was reeds te vinden in de data uit hoofdstuk 3. In tabel 3.2 zagen we al dat het gevoel van ‘grip op de eigen toekomst’ – een variabele die verwant lijkt aan ‘gevoel van controle’ – correleert met ‘tevredenheid met de Nederlands samenleving’. Hoe robuust is die correlatie? Vrij robuust, zo blijkt uit nadere analyses. In de onderstaande regressieanalyses is als voorspeller een reeks van variabelen opgenomen, zoals tevredenheid met de eigen gezondheid en iemands financiële situatie en verwachtingen. Ook als daarvoor wordt gecontroleerd, blijft het verband staan.¹

¹ In de COB-surveys wordt mensen ook gevraagd of ze vinden dat “het met Nederland de verkeerde of goede kant op gaat”. In het COB kent deze echter vraag slechts vier antwoordcategorieën. We hebben deze vier categorieën samengenomen in een dichotome variabele ‘(duidelijk) de verkeerde kant op’ en ‘(duidelijk) de goede kant op’. Vervolgens hebben we een logistische regressieanalyse gedaan met dezelfde variabelen als in tabel 6.1 als onafhankelijke variabelen, en deze dichotome variabele als afhankelijke variabele. Het resultaat is in grote lijnen hetzelfde. Opnieuw blijkt het gevoel van grip op de eigen toekomst een significante voorspeller.

Tabel 6.1 Grip en tevredenheid met Nederlandse samenleving

Bèta-coëfficiënten	COB 2019/1 (N = 961)	COB 2019/2 (N = 861)
Geslacht (man = 0, vrouw = 1)	,051	-,013
Leeftijd (in zes categorieën)	,014	,076*
Opleiding = midden	,098*	-,032
Opleiding = hoog	,166**	,039
Welstand (in vijf categorieën, laag naar hoog)	,016	,078*
Tevredenheid gezondheid	,129**	,136**
Tevredenheid belangrijkste dagelijkse activiteit	,142**	,124
Tevredenheid financiële situatie	,196**	,187**
Verwachtingen financiële situatie (hoger is beter)	,060*	,051
Gevoel weinig grip te hebben op eigen toekomst	-,110 **	-,148**
R2	,259	,262

Afhankelijke variabele: tevredenheid met Nederlandse samenleving (hoger is meer tevreden)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Bron: SCP, COB 2019/1 en 2019/2, bewerking WRR

Maar dit is slechts een eerste signaal, en het zou onverstandig zijn het hierbij te laten. Ten eerste is het wat mager om gevoel van controle te meten met slechts één item. Het is ook de vraag of 'grip op de eigen toekomst' wel de kern weergeeft van waar het om gaat. Ten tweede missen we in deze analyses gevoelens van onzekerheid. En de cruciale vraag is natuurlijk of, *nadat* er is gecontroleerd voor diverse vormen van onzekerheid, er *nog steeds* een effect uitgaat van gevoelens van (gebrek aan) controle op gevoelens van onbehagen.

We pakken daarom de draad van onze eigen survey weer op. Om de rol van gevoel van controle te onderzoeken, hebben we daarin de volledige mastery-schaal van Pearlin en Schooler opgenomen.

6.1 Resultaten

We beginnen met de vraag hoe mensen scoren op deze schaal en wat de individuele verschillen daarin zijn. Net als bij onzekerheid en onbehagen is er wel een verband met opleiding en inkomen, maar opnieuw is het verband allesbehalve perfect. De correlatie tussen gevoel van controle en opleidingsniveau is zwak (Pearson $r = 0,140$) en die tussen gevoel van controle en huishoudinkomen matig (Pearson $r = 0,340$).² Als men een groep van ‘mensen met zeer weinig controle’ construeert door de respondenten te selecteren die op deze schaal meer dan één standaarddeviatie beneden het gemiddelde scoren, bevat deze groep nog altijd behoorlijk wat hoger opgeleiden en behoorlijk wat mensen met een bovenmodaal inkomen. Om precies te zijn: de groep van ‘mensen met zeer weinig controle’ bestaat voor bijna 30 procent uit hoger opgeleiden, en voor bijna 19 procent uit mensen met een bovenmodaal huishoudinkomen.

Determinanten gevoel van controle

Wat zijn de determinanten van gevoel van controle? In tabel 6.2 en 6.3 op de volgende pagina's staan regressieanalyses met dezelfde voorspellers als in de analyses van hoofdstuk 2, maar nu met gevoel van controle als afhankelijke variabele in plaats van onzekerheid. Opnieuw zijn er twee analyses gemaakt: één voor de volledige steekproef, en één voor alleen de mensen met een betaalde baan. Een aantal dingen valt op:

- Opnieuw is verklaarde variantie in de eerste twee modellen reeds behoorlijk, en wordt deze in het derde model extreem hoog. Iemands gevoel van controle blijkt vooral te worden voorspeld door zijn financiële situatie, zijn gezondheid en zijn sociale steun.
- Opvallend is de sterke bijdrage van ‘negatieve emotionaliteit’. Kennelijk is er een overlap tussen dat persoonlijkheidskenmerk en gevoelens van controle.³
- Veel minder van belang daarentegen lijkt het hebben van een betaalde baan of, indien men een baan heeft, het hebben van (uitzicht op) een vast contract. Deze voorspellers geven geen significant resultaat.

² Opleiding in zeven CBS-categorieën en huishoudinkomen in zeven inkomenscategorieën, Als de items van de mastery-schaal en de vier Big Five-items samen zouden worden genomen, zou een schaal ontstaan met een Cronbach's alpha van ,857. Factoranalyse toont een oplossing met drie dimensies, de eerste met een Eigenvalue van 4,643, de tweede met 1,503, de derde met 1,102. De vier persoonlijkheidsitems zijn hierin als een aparte groep herkenbaar.

Tabel 6.2 Gevoel van controle, alle respondenten

N = 2.497 (allen), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Geslacht (m = 0, v = 1)	,007	,043*	,010
Leeftijd	,089**	-,022	,029
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,073**	,053*	,032
Opleiding (dummy) = Hoog	,138**	,102**	,053*
Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)	,281**	,186**	,042*
Negatieve emotionaliteit		-,496**	-,388**
Niet of wel betaalde baan (niet = 0)			,044
Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen			,171**
Huidige gezondheid			,206**
Huur- of koopwoning ? (0 = huur)			,006
Sociale steun smal (hoger is meer)			,099**
R2	,107	,328	,424

Afhankelijke variabele: gevoel van controle (hoger is meer)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Tabel 6.3 Gevoel van controle, alleen respondenten met betaalde baan

N = 1.363 (alleen betaalde baan), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Geslacht (m = 0, v = 1)	,021	,041	,018
Leeftijd	,094**	-,021	,010
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,083*	,063	,029
Opleiding (dummy) = Hoog	,126*	,094*	,029
Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)	,216**	,136**	,043
Negatieve emotionaliteit		-,501**	-,401**
Niet of wel (uitzicht op) vast contract (niet = 0)			-,008
Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen			,162**
Huidige gezondheid			,138**
Huur- of koopwoning ? (0 = huur)			,012
Sociale steun breed (hoger is meer)			,117**
R2	,070	,298	,366

Afhankelijke variabele: gevoel van controle (hoger is meer)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

6.2 Gevoel van controle en maatschappelijk onbehagen

Zoals eerder gezegd, kunnen onzekerheid en persoonlijke controle voor een deel worden beschouwd als twee zijden van dezelfde mentale medaille. Het verbaast dan ook niet dat we een behoorlijk sterke correlatie vinden tussen algemene onzekerheid en gevoel van controle (Pearson $r = 0,524$).⁴ Dat suggereert een behoorlijke overlap.

Daarmee komen we op de eerdergenoemde cruciale vraag: heeft het gevoel van controle, ondanks die overlap, ook een *zelfstandig* effect op maatschappelijk onbehagen? Voor een antwoord op die vraag zijn er opnieuw regressieanalyses uitgevoerd, nu met maatschappelijk onbehagen als afhankelijke variabele. In het eerste model zijn alleen de feitelijke kenmerken van de respondenten opgenomen, in het tweede model zijn gevoelens van onzekerheid toegevoegd, en in het derde model ook gevoel van controle. Opnieuw zijn er twee analyses gemaakt: één voor de volledige steekproef (tabel 6.4), en één voor alleen de mensen met een betaalde baan (tabel 6.5).

Het antwoord blijkt positief: ja, *zelfs als we alle eerder verzamelde voorspellers* in het model stoppen, blijft ‘gevoel van controle’ nog steeds een zelfstandige voorspeller van maatschappelijk onbehagen. De effectgrootte is bovendien behoorlijk. Zij ligt in dezelfde orde van grootte als het verschil tussen lager of hoger opgeleid zijn.⁵

4 Dit is voor algemene onzekerheid exclusief kansen op de arbeidsmarkt. Voor algemene onzekerheid inclusief kansen op de arbeidsmarkt is de Pearson r gelijk aan 0,525.

5 Een interessante vraag is of er ook interactie-effecten optreden tussen de verscheidene indicatoren van onzekerheid en controle. Uit aanvullende analyses bleken echter geen significante interactie-effecten, op één uitzondering na: bij de analyse voor de *volledige* steekproef is er sprake van één (nagenoeg) significant interactie-effect ($p = ,051$) namelijk tussen ‘controle’ en ‘onzekerheid woningmarkt’. Een interactie-effect dat bovendien van behoorlijke omvang is ($\beta = -,256$). Het is dus vooral bij mensen met weinig gevoel van controle dat er een verband bestaat tussen onzekerheid van kansen op de woningmarkt en maatschappelijk onbehagen. Bij mensen met veel gevoel van controle is er ook wel een verband tussen beide, maar toch minder sterk. Op zich is dit een interessant resultaat, maar we gaan er verder niet op in, omdat het voor de hoofdlijnen van ons betoog minder relevant is.

Tabel 6.4 Maatschappelijk onbehagen, alleen respondenten met betaald werk

N = 2.369 (allen), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Geslacht (m = 0, v = 1)	,062*	,061*	,062*
Leeftijd	,009	-,007	-,007
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,027	,031	,028
Opleiding (dummy) = Hoog	,109**	,119**	,114**
Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)	-,001	-,012	-,017
Negatieve Emotionaliteit	-,115**	-,062*	-,026
Niet of wel betaald werk (niet = 0)	,017	,005	,002
Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen	,177**	,016	,014
Huidige gezondheid	-,010	-,122**	-,134**
Huur- of koopwoning? (huur = 0)	-,023	-,059*	-,058*
Sociale steun smal (hoger is meer)	,155**	,086**	,085**
(On)zekerheid Financiële situatie (hoger = meer zeker)		,092*	,079*
(On)zekerheid Gezondheid (hoger = meer zeker)		,167**	,154**
(On)zekerheid Woningmarkt (hoger = meer zeker)		,217**	,205**
(On)zekerheid Sociale contacten (hoger = meer zeker)		,052*	,038
Controle (hoger = meer controle)			,107**
R2	,123	,199	,205

Afhankelijke variabele: Maatschappelijk onbehagen (hoger = meer behagen)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Tabel 6.5 Maatschappelijk onbehagen, alleen respondenten met betaald werk

N = 1.303 (alleen met betaald werk), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Geslacht (m = 0, v = 1)	,058*	,054*	,054*
Leeftijd	,001	-,008	-,008
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,043	,036	,034
Opleiding (dummy) = Hoog	,113*	,129*	,126*
Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)	,035	,021	,015
Negatieve Emotionaliteit	-,075*	-,025	,013
Niet of wel (uitzicht op vast contract (niet = 0)	-,003	-,001	,001
Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen	,137**	,032	,028
Huidige gezondheid	-,033	-,124**	-,129**
Huur- of koopwoning? (huur = 0)	-,028	-,076*	-,075*
Sociale steun breed (hoger is meer)	,182**	,097	,095
(On)zekerheid arbeidsmarkt (hoger = meer zeker)		,062	,059
(On)zekerheid Financiële situatie (hoger = meer zeker)		,019	,009
(On)zekerheid Gezondheid (hoger = meer zeker)		,136**	,123**
(On)zekerheid Woningmarkt (hoger = meer zeker)		,223**	,215**
(On)zekerheid Sociale contacten (hoger = meer zeker)		,062	,047
Controle (hoger = meer controle)			,107**
R2	,106	,182	,189

Afhankelijke variabele: Maatschappelijk behagen (hoger = meer behagen)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

6.3 Conclusie

In het vorige hoofdstuk bleek dat nogal wat onderzoekers menen dat maatschappelijk onbehagen samenhangt met dan wel voortkomt uit gevoelens van onmacht. Bovendien bleek dat gevoelens van controle een zeer sterke voorspeller zijn van individueel welbevinden. De hypothese was daarom dat er ook wel eens een relatie zou kunnen bestaan tussen gevoelens van (gebrek aan) controle en maatschappelijk onbehagen.

Die hypothese werd bevestigd. Zélf s wanneer wordt gecontroleerd voor een hele reeks aan objectieve omstandigheden, het persoonlijkheidskenmerk negatieve emotionaliteit en gevoelens van onzekerheid op diverse domeinen, dan blijkt het gevoel van persoonlijke controle nog altijd een significante voorspeller van maatschappelijk onbehagen.

7. Causaliteit

De vraag is of het verband tussen (een gebrek aan) controle en maatschappelijk onbehagen alleen correlatief is of daadwerkelijk causaal. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen uiteenzetten, zijn er goede theoretische argumenten om dat laatste te veronderstellen. Maar die sparen we nog even op. Eerst volgen hieronder meer empirische data.

Psychologische experimenten

Hoe stel je mogelijke causaliteit tussen twee mentale variabelen vast? De standaardmethode in de psychologie is een experimentele opzet: proefpersonen worden *random* verdeeld over twee (of soms meer) condities die exact gelijk zijn, behalve in de waarde van de (veronderstelde) onafhankelijke variabele: die wordt per conditie gevarieerd. Als vervolgens blijkt dat deze ‘experimentele manipulatie’ ook leidt tot verschillende waarden van de (veronderstelde) afhankelijke variabele, wordt dat beschouwd als empirische ondersteuning voor het veronderstelde causale verband. De proefpersonen waren immers *random* toegewezen aan de verschillende condities, en die condities waren voor het overige exact gelijk, dus een causaal verband is de enige logische verklaring die overblijft.

Het klassieke psychologische experiment vindt doorgaans plaats in het laboratorium. Proefpersonen komen fysiek naar het laboratorium, worden daar *random* toegedeeld aan één van de onderzoekscondities (zonder te weten welke conditie het betreft of wat het onderzoeksdoel is), en krijgen vervolgens de taken te doen waarin de onderzoeker is geïnteresseerd. Een voordeel van deze klassieke methode is de relatief hoge kwaliteit van de data. De proefpersonen kunnen doorgaans in alle rust de taken uitvoeren, de afleidingen zijn minimaal, en de onderzoeker kan zo nodig controleren of de proefpersonen werkelijk serieus hun taken vervullen. Nadeel is dat het een nogal dure en bewerkelijke methode is. Dat is wellicht één van de redenen waarom in het verleden soms is gewerkt met steekproefgroottes die erg klein waren, en niet voldoen aan hedendaagse maatstaven voor statistische kracht.

Tegenwoordig wordt ook regelmatig gekozen voor survey-experimenten, dat wil zeggen (online) enquêtes waarin de manipulatie van de onafhankelijke variabele onderdeel is van (het eerste deel van) de vragenlijst, en respondenten *random* worden toegewezen aan één van de vragenlijstvarianten. Een nadeel van deze aanpak is dat de kwaliteit van de data minder kan zijn. Bij vragenlijsten is er doorgaans minder onderzoekstijd beschikbaar, en de kans is groter dat de respondent niet zijn volle aandacht erbij heeft. Wie weet heeft hij de lijst wel even snel op zijn *smartphone* ingevuld terwijl hij stond te wachten op de bus, geregeld opkijkend of deze er al aan kwam. Daar staat tegenover dat deze

methode relatief goedkoop is, en het mogelijk maakt snel grote groepen respondenten te bereiken. Daardoor kan makkelijker voldoende statistische kracht worden gerealiseerd.

7.1 Survey-experiment

Voor deze studie hebben we een survey-experiment verricht. Daarbij hebben we gebruik gemaakt van een manipulatie die is ontwikkeld door de Nederlandse sociaal psycholoog Bastiaan Rutjens.¹ Nader bepaald: aan het begin van de enquête kregen respondenten één van twee experimentele condities voorgesteld, namelijk:

- de ‘geen controle’-conditie. Hierin werd de respondenten gevraagd om kort na te denken over een vervelende gebeurtenis of situatie die hen in de laatste maanden of jaren is overkomen en waarover zij absoluut geen controle hadden, en deze kort te beschrijven. Vervolgens werd hen gevraagd drie redenen te noemen waarom mensen over het algemeen geen controle hebben over wat er in hun leven zoal gebeurt;
- de ‘wel controle’-conditie. Hierin werd de respondenten gevraagd om kort na te denken over een vervelende gebeurtenis of situatie die hen in de laatste maanden of jaren is overkomen en waarover zij volledige controle hadden, en deze kort te beschrijven. Vervolgens werd hen gevraagd drie redenen te noemen waarom mensen over het algemeen in eigen hand hebben over wat er in hun leven zoal gebeurt.

De eerste variant is dus bedoeld om het gevoel van controle te ondermijnen, de tweede om dat gevoel juist te versterken. Meteen na deze manipulatie werden enkele controlevragen gesteld, zoals de vraag hoe vervelend men de gerapporteerde gebeurtenis vond. Daarna werden in de tweede helft van de enquête diverse afhankelijke variabelen gemeten, waaronder de indicator voor maatschappelijk onbehagen die ook in de survey uit de vorige hoofdstukken is gebruikt.

De experimentele manipulatie bleek behoorlijk lastig voor de respondenten, vooral in de tweede variant, waarin werd gevraagd om een vervelende gebeurtenis te noemen waarover men wel controle gehad.² Een flink aantal respondenten

1 Rutjens et al. 2013. Het veldwerk is afgenomen door Blauw Research in de periode 18 november 2020 – 25 november 2022 onder een steekproef van 900 respondenten. Niet alle respondenten zijn gebruikt voor het experiment waarvan hier verslag wordt gedaan. De volledige vragenlijst en een technische verantwoording zijn op aanvraag verkrijgbaar.

2 Om een idee te geven van de gebeurtenissen die mensen noemen in de geen controle-conditie: “Overlijden van mijn moeder. Kreeg plotseling een hartaanval”, “Ik heb auto-ongeluk gehad heel heftig. Auto was nog nieuw en total loss geworden”, “Ik had corona en dat was best heftig; nu nog

noemde dan ook geen gebeurtenis en/of gaf geen antwoord bij één of meer van de drie vragen naar redenen. Deze respondenten zijn uit de analyse verwijderd.³

Resultaten

De belangrijkste resultaten staan in onderstaande regressieanalyses (tabel 7.1). Het eerste model bevat alleen standaard sociodemografische variabelen, in het tweede model is toegevoegd hoe vervelend men de geapporteerde gebeurtenis vond, en in het derde model is toegevoegd of men wel of geen controle had over die gebeurtenis.

Tabel 7.1 Effect controle manipulatie op maatschappelijk onbehagen

N = 389, bèta coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Geslacht (m = 0, v = 1)	-,017	,001	,006
Leeftijd	-,143*	-,131*	-,121*
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,014	,014	,003
Opleiding (dummy) = Hoog	,205**	,201**	,193*
Hoe vervelend gebeurtenis?		-,166**	-,155*
Wel controle?			,100*
R2	,061	,088	,097

Afhankelijke variabele: Maatschappelijk onbehagen (hoger = meer behagen)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Ten eerste blijkt dat de mate waarin men de gebeurtenis vervelend vond, van invloed is op onbehagen. Kennelijk is er sprake van een affectieve *spillover*. Het betreft immers gebeurtenissen die niet of nauwelijks te maken hebben met ‘de samenleving’, en die ook nog eens in het verleden hebben plaatsgevonden. Dit resultaat is op zich al interessant. Kennelijk kan men het gerapporteerde

steeds last van vermoeidheid en niet actief”. En gebeurtenissen die mensen noemen in de wel controle-conditie: “Toen ik wegging bij de vader van mijn kinderen. De man was psychisch niet in orde. Ik heb vaak in angst geleefd”, “Dat we de finale van de zaalvoetbalcompetitie verloren. Pijnlijk en verdrietig door diverse blunders”, “Bijna een vliegtuig gemist door stomme keuzes te maken met het vervoer”.

3 Een controle laat zien dat tussen de twee resterende groepen geen betekenisvolle verschillen bestaan op de gemeten sociodemografische variabelen.

onbehagen over de samenleving al vergroten door mensen te herinneren aan iets naars dat zij eerder in hun eigen leven hebben meegemaakt!

Ten tweede blijkt het inderdaad verschil te maken of men wel of geen controle had over de betreffende vervelende gebeurtenis. Respondenten bij wie gevoelens van controle zijn geactiveerd, oordelen eerder positief over de samenleving als geheel dan respondenten bij wie gevoelens van *gebrek* aan controle zijn geactiveerd. Dus niet alleen de negatieve gevoelens over de gebeurtenis zélf slijpen door naar het oordeel over de samenleving als geheel, ook het onaangename gevoel van gebrek aan controle over deze vervelende gebeurtenis *als zodanig*. Daarmee hebben we een sterke aanwijzing voor de veronderstelde psychologische causaliteit.⁴

Voor de volledigheid zij opgemerkt dat we een jaar na dato dit experiment vrijwel ongewijzigd hebben herhaald. In dit tweede experiment werden bovenstaande effecten echter maar deels gerepliceerd. Tegelijk werd wel een ander en vrij zeldzaam effect zichtbaar, namelijk een zogenoemd compensatie-effect. Zie bijlage B voor een mogelijke verklaring waarom het bovenstaande maar ten dele werd gerepliceerd en voor meer informatie en uitleg over dit compensatie-effect.

7.2 'Langetermijncausaliteit'

Wat is de praktische betekenis van dit soort experimenten? We hebben hiermee weliswaar empirische ondersteuning gevonden voor de veronderstelde causaliteit, maar de effecten zijn slechts klein, en het toevoegen van de experimentele manipulatie aan de regressieanalyses scheelt slechts 1 à 2 procent verklaarde variantie. En beklijven die effecten eigenlijk wel? Grote kans dat zij alweer zijn uitgedoofd op het moment dat de proefpersoon de deur van het (online) laboratorium achter zich heeft dicht getrokken.

Dat is allemaal waar, maar tegelijk zegt het vrij weinig.⁵ Waar het praktisch namelijk om gaat, is de *optelsom*. De relevante vraag is wat er gebeurt als

4 Interessant is ook het volgende. Hoewel het oordeel over 'de regering' niet direct onderwerp was van deze studie, is het oordeel over 'de regering' ook meegenomen in het experiment. We vinden daar hetzelfde effect voor de variabele 'controle': bij respondenten bij wie het gevoel van controle wordt ondermijnd, is het oordeel over de regering negatiever.

5 Bedacht moet ook worden dat het in dit experiment om een vrij lichte manipulatie ging, namelijk een gedachte-exercitie van hooguit enkele minuten, waarvan bovendien niet zeker is of de respondent er nu werkelijk met zijn volle aandacht bij was. Men zou mensen ook in het lab kunnen uitnodigen, hen eerst een aangrijpende film van minstens een uur lang kunnen tonen met de resultaten van verwoestende tornado's en overstromingen, en hen daarna vragen een opstel van minstens 500 woorden te schrijven over de laatste dagen of weken van een vriend of familielid die aan een ongeneeslijke ziekte is overleden, *en pas dan de afhankelijke variabele meten*. Best mogelijk

mensen *iedere dag opnieuw* en *met grote regelmaat* dingen meemaken die hen het gevoel geven dat ze niet of nauwelijks controle hebben over hun leven. Al de kleine effecten zouden bij elkaar opgeteld best eens flink verschil kunnen maken. Vergelijk het met roken. Het effect van het roken van slechts één enkele sigaret op je gezondheid en levensverwachting is vermoedelijk minimaal, en je zult op zijn minst zeer gevoelige apparatuur moeten hebben om dit te kunnen meten. Toch moet worden afgeraden om jarenlang achtereen een pakje per dag weg te paffen.

Kortom, het zou interessant zijn te weten wat de effecten zijn van ‘langdurige blootstelling’ aan (gevoelens van) een gebrek aan controle. Om daar antwoord op te kunnen geven, is duur en ingewikkeld onderzoek nodig, bijvoorbeeld een ‘experience sampling’-studie met een looptijd van meerdere dagen, weken of zelfs maanden.⁶ Dat ligt buiten onze mogelijkheden.

Toch staan we niet helemaal met lege handen. In de survey van de vorige hoofdstukken, hebben we respondenten namelijk ook gevraagd of zij *in het verleden* bepaalde vervelende gebeurtenissen hebben meegemaakt die het gevoel van controle sterk kunnen ondermijnen, zoals serieuze financiële problemen of ernstige gezondheidsklachten. Als nu blijkt dat die vervelende gebeurtenissen *uit het verleden* correleren met gevoelens van maatschappelijk onbehagen *in het heden*, is dat aanvullende ondersteuning voor de veronderstelde causaliteit die centraal staat in dit hoofdstuk. Dus terug naar onze oorspronkelijke survey.

Terug naar ons eerdere onderzoek

In onze survey werd de respondenten van vijf potentiële gebeurtenissen gevraagd of ze die wel eens in hun leven hadden meegemaakt (deze gebeurtenissen corresponderden met de vijf domeinen van onzekerheid). Concreet ging het om:

- Een lange periode van werkloosheid terwijl ik wel wilde werken
- Serieuze financiële problemen/schulden
- Ernstige problemen met mijn gezondheid (geestelijk of lichamelijk)
- Problemen met mijn woning/het vinden van huisvesting
- Een scheiding van mijn partner/einde aan een lange relatie met mijn partner

dat men dan een beduidend groter effect meet. En dat leidt dan weer tot de vervolgvraag: wat is de ‘ware’ effectgrootte? Het geringe effect van de lichte manipulatie of het grote effect van de zware manipulatie? Dat is een onzinnige vraag waarop geen antwoord te geven valt. Per saldo is de conclusie dat – binnen bepaalde grenzen – de effectgrootte-vraag niet zo relevant is. (zie ook Baumeister 2020).

6 Bij een dergelijke opzet moeten mensen op meerdere *random* gekozen momenten per dag een korte vragenlijst invullen, zodat per respondent (minstens) enkele tientallen meetpunten worden verzameld.

Voor elke van deze vijf gebeurtenissen gold dat als mensen antwoordden deze inderdaad wel eens te hebben meegemaakt, ze de vervolgvraag kregen hoe lang geleden dat was. Daarbij konden ze ook kiezen voor de antwoordoptie 'dat speelt nog steeds'.

Stap 1: samenhang gebeurtenissen en gevoel van controle

Voordat we tot de eigenlijke analyse kunnen overgaan, moeten we eerst checken of deze gebeurtenissen überhaupt invloed hebben op gevoelens van controle. Daar lijkt het inderdaad sterk op. Tabel 7.2. bevat de antwoorden die mensen gaven op beide vragen, met daaraan toegevoegd de gemiddelde score per deelgroep op de 'gevoel van controle'-schaal.

Tabel 7.2 Controle en (vroegere) problemen

Meegemaakt? Zo ja, wanneer?		Periode werkloosheid		Financiële problemen		Gezondheids problemen		Problemen wonen/ huisvesting		Scheiding/ relatieproblemen	
		%	Controle	%	Controle	%	Controle	%	Controle	%	Controle
Nee		72,1	6,58	71,6	6,59	40,7	6,90	74,2	6,60	66,7	6,45
Ja	Meer dan 10 jaar geleden	10,9	6,15	12,4	6,32	14,3	6,69	9,6	6,17	18,5	6,46
	Tussen 5 en 10 jaar geleden	7,4	6,12	6,5	6,03	10,3	6,21	4,2	5,69	6,9	6,24
	Minder dan 5 jaar geleden	6,4	5,66	5,9	5,52	16,0	6,28	6,9	5,91	6,5	5,96
	Dat speelt nog steeds	3,3	4,85	3,6	4,94	18,6	5,22	5,2	5,04	1,4	5,16
		(N = 2.802)		(N = 2.776)		(N = 2.781)		(N = 2.808)		(N = 2.816)	

Controle op schaal 1- 10, hogere score is meer gevoel van controle

De volgende dingen vallen op:

- de respondenten die *nooit* de genoemde vervelende gebeurtenissen hebben meegemaakt, scoren het hoogst op gevoelens van controle;
- de respondenten die *in het verleden* die gebeurtenissen hebben meegemaakt, scoren lager op gevoelens van controle. Daarbij is trend: hoe recentere de gebeurtenis, hoe lager de scores voor gevoel van controle;
- de respondenten die *nu* die gebeurtenissen meemaken – die er dus nog midden in zitten – scoren *met afstand* het laagst op gevoel van controle. Hier maken de cijfers echt een sprong: het verschil met degenen die deze gebeurtenissen minder dan vijf jaar geleden hebben meegemaakt, bedraagt gemiddeld ruim 0,80 punt.⁷

Dit is op zichzelf al informatief. Niet alleen blijken de betreffende gebeurtenissen inderdaad gepaard te gaan met een substantiële aantasting van het gevoel van controle, ook lijkt het erop dat zij mentale sporen nalaten. Hoe langer geleden, hoe meer mensen van ‘de schok’ lijken te zijn hersteld. Toch wordt het ‘het oude niveau’ van controle niet meer bereikt (met uitzondering van het geval van relatieproblemen). Maar toegegeven, dit is enigszins speculatief, want de tabel toont alleen correlaties en geen oorzakelijke verbanden.

Stap 2: voorspellen van maatschappelijk onbehagen

Dan nu de eigenlijke analyse gericht op maatschappelijk onbehagen. We hebben hiervoor uit de totale steekproef twee deelgroepen geselecteerd, namelijk:

- ‘Nooit meegemaakt’: respondenten die antwoordden nog nooit het betreffende probleem te hebben meegemaakt (de eerste rij uit de tabel 7.3)
- ‘Vroeger meegemaakt’: respondenten die antwoordden dat probleem in het verleden wel te hebben meegemaakt, maar voor wie dat probleem *nu niet meer speelde* (de tweede, derde en vierde rij uit tabel 7.3)

Deze groepen zijn vervolgens met elkaar vergeleken in een serie van vijf regressieanalyses. Daarin was de onafhankelijke variabele een dichotome variabele die aangaf of men op het betreffende domein behoorde tot de groep ‘nooit meegemaakt’ of ‘vroeger meegemaakt’, en de afhankelijke variabele was de mate van maatschappelijk onbehagen. (De controlevariabelen waren de eerder gebruikte sociodemografische variabelen, negatieve emotionaliteit, en de vijf variabelen voor de huidige ‘functionings’: werksituatie, financiële situatie, gezondheid, huur- of woonhuis, sociale steun.)

⁷ In een enkel geval wijken de cijfers een fractie af van het beeld dat we hier schetsen, maar dat mag geen naam hebben, en doet niet aan het algemene patroon af.

De onderstaande tabel geeft de vijf relevante bèta-coëfficiënten weer. Het blijkt dat vier van de vijf problemen *uit het verleden* – waarvan we dus hebben vastgesteld dat ze gepaard gaan met verminderde gevoelens van controle! – samenhangen met maatschappelijk onbehagen *anno heden*. Het effect is gering maar wel significant.⁸

Tabel 7.3 Effect vroegere problemen op maatschappelijk onbehagen

Probleem	Bèta
Periode werkloosheid: nooit gehad versus vroeger gehad	,036
Financiële problemen: nooit gehad versus vroeger gehad	,075**
Gezondheidsproblemen: nooit gehad versus vroeger gehad	,083**
Wonen/huisvesting problemen: nooit gehad versus vroeger gehad	,044*
Scheiding/relatieproblemen: nooit gehad versus vroeger gehad	,058*

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$ (positieve bèta betekent meer maatschappelijk onbehagen)

Dit suggereert toch een soort inslijteffect. Als iemand in het verleden een dergelijke langere periode van ellende heeft meegemaakt die gepaard gaat met gevoelens van gebrek aan controle, ‘doet’ dat kennelijk iets met diens oordeel over de samenleving anno heden. Let wel: in de genoemde problemen zélf kan het niet zitten, want daarvan zeggen de respondenten zelf dat die niet langer spelen. Maar kennelijk heeft die eerdere ervaring toch zodanige sporen nagelaten dat men nu negatiever oordeelt over de samenleving als geheel dan de geluksvogels die zulke vervelende episoden nog nooit hebben meegemaakt.

Tot slot, strikt genomen mag men uit crosssectionele resultaten geen conclusies trekken over causaliteit. Toch is de suggestie van causaliteit sterk, want het lijkt onwaarschijnlijk dat de rapportage van gebeurtenissen uit het verleden een functie is van iemands actuele gemoedstoestand. Meer concreet: het lijkt onwaarschijnlijk dat mensen die *negatief* oordelen over de samenleving van

8 Het effect van de het vijfde probleem – een periode van werkloosheid – is overigens met $p = ,080$ marginaal significant. Omdat mensen meerdere van deze problemen tegelijk kunnen ervaren, is ook een regressieanalyse gemaakt waarin alle vijf probleemvelden tegelijk zijn opgenomen. Vroegere financiële problemen en gezondheidsproblemen blijken dan nog steeds een significante voorspeller van later onbehagen, maar de andere drie zijn niet langer significant.

vandaag, zich eerder zullen herinneren dat zij in het verleden bepaalde nare periodes hebben meegemaakt dan mensen die relatief *positief* oordelen over de samenleving van vandaag.

7.3 Conclusie

In hoofdstuk 6 vonden we een correlatie tussen gevoelens van persoonlijke controle enerzijds en gevoelens van maatschappelijk onbehagen anderzijds. Maar zoals bekend: correlatie is nog geen causatie. We hebben daarom ook een experiment gedaan waarin we de relatie tussen beide hebben onderzocht. De resultaten leveren empirische steun voor de hypothese dat er (op zijn minst ten dele) sprake is van een causale relatie: als men met een experimentele manipulatie de gevoelens van controle van respondenten ondermijnt, leidt dat namelijk tot meer gerapporteerd maatschappelijk onbehagen dan wanneer men die gevoelens juist stimuleert.

Vervolgens hebben we laten zien dat respondenten die *in het verleden* gebeurtenissen hebben meegemaakt die sterk correleren met gevoelens van verminderde controle, *in het heden* een wat hoger maatschappelijk onbehagen rapporteren dan respondenten die deze gebeurtenissen nooit hebben meegemaakt. Strikt genomen is deze evidentie minder ‘hard’ dan de experimentele evidentie. Zij is echter wel congruent met het beeld van de veronderstelde causaliteit, en levert daarmee indirect toch extra empirische steun.

Wat verklaart de causale relatie? Wetenschappelijke artikelen beginnen meestal met de theorie en geven pas daarna de empirische data. Wij doen het hier andersom. Wij zijn begonnen met de data, en pas in het volgende hoofdstuk geven we theoretische context en verdieping. Dit mondt uit in een model dat de gevonden correlatieve en causale verbanden logisch en verklaarbaar maakt.

Deel III: Samenvatting, duiding en slotbeschouwing

8. Samenvatting en duiding

In dit hoofdstuk vatten we eerst de bevindingen samen, en nemen we vervolgens uitgebreid de ruimte om deze te duiden binnen een breder wetenschappelijk kader.

8.1 Samenvatting

Deze studie is een combinatie van conceptuele analyse en empirisch onderzoek. Hieronder staan de belangrijkste bevindingen per concept.

(On)zekerheid

Er wordt tegenwoordig veel gesproken over de ‘onzekerheid’. Waar dat begrip naar verwijst, is echter weinig duidelijk. Vaak blijft onbenoemd of het nu gaat over onzekerheid van de situatie (instabiliteit en onvoorspelbaarheid van de omgeving: morgen kan de situatie helemaal anders zijn dan vandaag) of onzekerheid van de persoon (twijfel en psychisch ongemak van het individu: iemand voelt zich onzeker over x). En onzekerheid waarvan of waarover? In het publieke debat gaat het meestal alleen over werkonzekerheid of bestaansonzekerheid, terwijl er zoveel meer dingen in het leven zijn waarover men zich (on)zeker kan voelen. De laatste jaren lijkt ‘onzekerheid’ ook nogal eens de betekenis te krijgen van ‘kwetsbaarheid’ – wat toch net weer iets anders is, omdat mensen wier situatie volstrekt stabiel en voorspelbaar is, ook kwetsbaar kunnen zijn.

Dat gebrek aan duidelijkheid is weinig behulpzaam. Het eerste wat we daarom hebben gedaan, is ‘onzekerheid’ nader conceptualiseren. Ons uitgangspunt is dat ‘zekerheid’ – het tegenovergestelde van onzekerheid – makkelijker is te definiëren, namelijk als een situatie waarin sprake is van ‘waargenomen *secure functionings*’. Van zekerheid is sprake als mensen waarnemen c.q. ervaren dat de ‘wijzen van zijn en doen’ die zij belangrijk vinden in het leven, in voldoende mate zijn gerealiseerd en ook in voldoende mate zijn veiliggesteld. Van onzekerheid is sprake in al die gevallen waarin die situatie (nog) niet is bereikt. Dit betekent dat onzekerheid vele vormen kan aannemen: er is niet één kern of essentie van onzekerheid.

In dit onderzoek hebben we vijf domeinen gekozen waarop sprake kan zijn van (on)zekerheid, namelijk werk, financiële situatie, gezondheid, woonsituatie en sociale contacten. Er zijn goede argumenten voor deze bredere conceptualisering. Ten eerste sluit deze beter aan op de diversiteit aan levensprojecten die mensen nastreven. Werk en inkomen zijn wel belangrijk maar niet het enige wat telt. Veel mensen willen ook – of misschien zelfs vooral – een goede gezondheid, een prettige woning en een betekenisvol sociaal leven. Ten tweede sluit dit beter aan op de cijfers. De gevoelens van onzekerheid op deze vijf domeinen blijken zich statistisch namelijk te gedragen als manifestaties van één onderliggende

dimensie die we ‘algemeen gevoel van (on)zekerheid’ hebben genoemd. Ten derde lijkt het erop dat op al deze domeinen gevoelens van onzekerheid ook effect kunnen hebben op ‘maatschappelijk onbehagen’. Dus voor beleidsmakers die maatschappelijk onbehagen willen tegengaan, zou het vreemd zijn om alleen naar werk- of inkomensonzekerheid te kijken.

Wie zijn de ‘zeer (on)zekeren’? Mensen met een hogere opleiding en/of een hoger huishoudinkomen voelen zich gemiddeld genomen wel zekerder dan mensen met een lagere opleiding en/of een lager huishoudinkomen, *maar dat verband is zeker niet perfect*. Aan de top van de sociaaleconomische ladder bevinden zich wel degelijk ook mensen die zich zeer onzeker voelen over hun situatie, terwijl onderaan de sociaaleconomische ladder zich wel degelijk ook mensen bevinden die zich juist heel zeker voelen. Opleidingsniveau en inkomen *als zodanig* zeggen dus niet zoveel. De belangrijkste voorspellers van ‘algemeen gevoel van (on)zekerheid’ lijken veeleer de mate waarin men financieel kan rondkomen, de aan- of afwezigheid van sociale hulpverlening, en de ervaren gezondheid.

Maatschappelijk onbehagen

Vervolgens zijn we ingegaan op ‘maatschappelijk onbehagen’. Ook dit is een weinig omlijnd begrip waaronder van alles en nog wat lijkt te kunnen vallen. In dit onderzoek hebben we gekozen voor een conceptualisering die zich beperkt tot de harde kern van de zaak, namelijk een negatieve attitude ten aanzien van het object ‘de samenleving’.

Wie zijn dan de ‘maatschappelijk zeer onbehaaglijken’? Opnieuw blijkt er samenhang met opleidingsniveau en huishoudinkomen, en opnieuw lijkt het verband allesbehalve perfect. Onder de groep van ‘zeer onbehaaglijken’ bevinden zich wel degelijk mensen met een hogere opleiding en een bovenmodaal inkomen, terwijl onder de groep ‘zeer behaaglijken’ zich wel degelijk mensen bevinden met alleen een lagere opleiding en een gering inkomen. Wanneer ‘onzekerheid’ aan de analyse wordt toegevoegd, valt de invloed van opleiding en inkomen zelfs compleet weg. Gevoelens van maatschappelijk onbehagen lijken dan veeleer samen te hangen met andere factoren. Van belang lijken vooral iemands gezondheid en diens ingeschatte kansen op de woningmarkt.

Box 8.1 Vaker meten

Anders dan misschien verwacht, laten de cijfers zien dat iemands werksituatie en contractvorm nauwelijks verband houden met maatschappelijk onbehagen. Kennelijk drukken deze zaken toch minder zwaar op het maatschappelijk gemoed, zeker in vergelijking tot de kansen op de woningmarkt.

Voordat men hieraan vergaande conclusies verbindt, moet wel één ding worden bedacht: deze survey werd eind 2021 afgenomen. De vooruitzichten op de arbeidsmarkt waren toen uitermate gunstig, terwijl de woningnood dramatische vormen had aangenomen. Hierover lijken de gevoelens van onzekerheid dan ook het sterkst (zie figuur 2.1). Het resultaat was mogelijk anders geweest als dit onderzoek tien jaar eerder was gedaan, toen het land midden in een economische crisis zat, terwijl geen mens zich druk maakte over een mogelijk tekort aan woningen. En het resultaat zou ook anders kunnen zijn als het onderzoek nu zou worden herhaald, want sinds najaar 2022 is het woningaanbod duidelijk weer aan het toenemen.¹ Daar staat tegenover dat vanwege de gestegen (energie)prijzen vooral mensen met een bescheiden inkomen een reden voor zorg zijn.

Kortom, wat de grootste bronnen van onzekerheid zijn, kan met de jaren variëren. Het lijkt daarom verstandig om dit type survey met zekere regelmaat te herhalen.

Controle

Tot zover twee begrippen die in het actuele debat geregeld klinken. We hebben in deze studie echter ook veel aandacht besteed aan een derde variabele, namelijk persoonlijke controle (ofwel grip op het leven). Dit begrip klinkt veel minder vaak in het publieke debat, maar ligt min of meer besloten in de concepten van onzekerheid en maatschappelijk onbehagen. En anders dan de voorgaande twee concepten, is dit (in de sociale psychologie) een vrij scherp afgebakend begrip. Controle kan worden gedefinieerd als de mate waarin iemand door eigen handelen gewenste uitkomsten kan realiseren en ongewenste uitkomsten kan voorkomen. De literatuur bevat reeds twee hints dat hier wel eens een belangrijke sleutel zou kunnen liggen:

1

<https://www.nvm.nl/nieuws/2023/meer-keuze-voor-kopers-op-woningmarkt/>.

- de algemene psychologische literatuur laat zien dat het gevoel van controle een van de meest fundamentele behoeften is van mensen. In kracht en betekenis is zij welhaast vergelijkbaar met de behoefte aan sociale verbondenheid;
- het gevoel van controle blijkt een belangrijke determinant van allerhande wenselijke levensuitkomsten, waaronder subjectief welbevinden. In SCP-onderzoek is het met afstand de belangrijkste voorspeller van algemene levenstevredenheid en geluk.

Wie zijn de mensen met een zeer beperkt gevoel van controle? Wederom blijkt er enig verband met opleidingsniveau en huishoudinkomen, en wederom is het verband zeker niet absoluut. Onder de groep met zeer weinig gevoel van controle bevinden zich behoorlijk wat mensen met een hogere opleiding en/of een bovenmodaal huishoudinkomen, en onder de groep met zeer veel gevoel van controle bevinden zich behoorlijk wat mensen met een lagere opleiding en/of een lager huishoudinkomen.

Is er een verband tussen gevoelens van onzekerheid en controle? Ja. De cijfers laten een vrij sterke correlatie tussen beide zien. Dat mag niet werkelijk verrassen. Voor een deel is het juist het gebrek aan controle dat iemand onzeker zal maken. Toch is de overlap niet volledig. Het gevoel van controle is wel degelijk een onderscheiden en zelfstandige variabele, want zelfs als men controleert voor *alle* in dit onderzoek meegenomen variabelen, inclusief standaard socio-demografische variabelen, negatieve emotionaliteit en ervaren onzekerheid, zelfs *dán* blijft het gevoel van controle nog een significante voorspeller van maatschappelijk onbehagen. En de effectgrootte is ook behoorlijk, vergelijkbaar met die van het verschil tussen lager of hoger opgeleid zijn.

Het gevoel van (gebrek aan) controle voorspelt dus maatschappelijk onbehagen. De vraag is of dit slechts een correlatie betreft of dat het verband daadwerkelijk causaal is. We hebben daarom een survey-experiment gedaan. De resultaten leveren empirische steun voor een causale relatie: als men met een experimentele manipulatie de gevoelens van controle ondermijnt, leidt dat tot meer gerapporteerd maatschappelijk onbehagen dan wanneer men die gevoelens juist stimuleert. Ook hebben we laten zien dat respondenten die zeggen dat ze *in het verleden* gebeurtenissen hebben meegemaakt die gepaard gaan met verminderde gevoelens van controle, *in het heden* een wat sterker maatschappelijk onbehagen rapporteren dan respondenten die deze gebeurtenissen nooit hebben meegemaakt. Deze bevinding is congruent met het beeld van causaliteit.

8.2 Theoretische duiding en verklaring

Hoe dit alles te interpreteren? Het blijft toch moeilijk de kluwen te ontwarren. We hebben te maken met mentale realiteiten die enerzijds zowel conceptueel als empirisch overlappen, maar anderzijds ook een eigenstandige realiteit lijken te hebben, zonder dat erg duidelijk is waar de ene mentale realiteit ophoudt en de andere begint. Voorts zijn er duidelijke aanwijzingen voor causaliteit, maar hoe één en ander nou precies zit – wat precies wat beïnvloedt – blijft toch wat schimmig.

Is dit alles een tekortkoming van de survey? Zou een beter doordacht *design* met strakker onderscheiden concepten meer helderheid bieden? Dat is maar de vraag. Het zou best eens kunnen dat onze bevindingen juist een even adequate als onvermijdelijke afspiegeling zijn van de wijze waarop mentale processen nu eenmaal zijn georganiseerd. Bij nogal wat onderzoek lijkt de impliciete veronderstelling te zijn dat de hersens zijn als een grote vakkenkast, waarin keurig van elkaar gescheiden allerhande attitudes en opinies klaar liggen om, mocht iemand daarnaar vragen, te worden gerapporteerd. De realiteit is echter totaal anders. Het is nuttig hier enige theoretische context c.q. verdieping te geven.

Affecten

Een eerste vraag is in hoeverre ‘onzekerheid’, ‘maatschappelijk onbehagen’ en ‘persoonlijke controle’ nu eigenlijk mentaal verschillende fenomenen zijn. Hebben die elk hun eigen vakje in de mentale vakkenkast? Daar lijkt het niet op. De hedendaagse psychologie stelt dat hier slechts twee mentale fenomenen kunnen worden onderscheiden:

- *affecten*: bepaalde lichamelijke sensaties die reëel bestaan en pre-talig zijn. Men kan deze ‘voelen’ in het eigen lichaam en met de juiste meetapparatuur ook daadwerkelijk registreren, bijvoorbeeld in termen van verhoogde hartslag. Affecten kunnen variëren op twee dimensies, te weten richting (positief/plezierig versus negatief/onplezierig) en intensiteit (mate van spanning, ofwel *arousal*).
- *emoties*: de duiding of ervaring van affecten, bijvoorbeeld als ‘boosheid’, ‘bedroefdheid’, ‘vreugde’, ‘bezorgdheid’. Emoties zijn in feite alles dat het antwoord kan zijn op de vraag ‘Wat voel ik?’ en in essentie het resultaat van leerprocessen. Hoe een bepaald affect wordt geduid en ervaren, wordt dus niet gedetermineerd door zijn neurobiologie, maar is het resultaat van eerdere ervaringen en context.

Dit zijn in essentie de enige twee smaken die er zijn. Let wel, wat hier staat is vrij radicaal. Het betekent dat er in neurobiologische zin geen specifieke emoties of gevoelens bestaan als woede, angst, vreugde, bedroefdheid, walging, onbehagen, zekerheid, onvrede, vertrouwen, of wat dan ook. Het enige dat reëel

bestaat, zijn meer of minder intensieve positieve en negatieve affecten, maar hoe die worden benoemd en ervaren, is het resultaat van ervaring en cultuur. Dat gebrek aan een *hard wired* basis verklaart ook waarom mensen lang niet altijd weten hoe ze zich voelen: zijn ze nu boos, verdrietig, angstig of onzeker over gebeurtenis x? Of alles tegelijk? Daarmee is niet gezegd dat *anything goes*. Het gebeurt zelden dat iemand uitgesproken positieve affecten en uitgesproken negatieve affecten niet van elkaar weet te onderscheiden, en dat iemand niet weet of hij nu heel bang is of juist heel blij. Maar *binnen* de vlakken die worden geconstitueerd door beide affectdimensies, zijn er geen harde grenzen of afbakening, en geven contingente factoren de doorslag.²

Attitudes en meningen

Een tweede vraag is in hoeverre de attitudes die worden gerapporteerd in surveys als deze, daadwerkelijk een valide weergave zijn van wat iemand vindt van het onderwerp in kwestie. Dat is natuurlijk het hele idee achter surveys en opinieonderzoek. De impliciete veronderstelling is dat er in de geest van de respondent reeds min of meer uitgekristalliseerde oordelen klaar liggen, die hij desgevraagd kan rapporteren op het moment dat zich een onderzoeker aan de (digitale) deur meldt.

Soms is dat ook wel zo. Over sommige onderwerpen die dichtbij huis liggen, zullen mensen heus wel een redelijk uitgekristalliseerde mening klaar hebben liggen – bijvoorbeeld over de vraag of ze graag willen verhuizen of niet. Maar over veel andere onderwerpen zullen mensen nog geen kant-en-klare mening hebben, en moet die ter plekke worden geconstrueerd, op het moment dat een onderzoeker ernaar vraagt. Denk bijvoorbeeld aan de vraag wat iemand vindt van actuele ontwikkeling zus of wetsvoorstel zo, waarover de respondent wellicht nog nooit heeft nagedacht. Ter plekke moet hij dan een antwoord vormen. En hoe dat antwoord uitvalt, hangt mede af van de affecten die op dat moment voorhanden zijn.

Dit laatste wordt in de literatuur aangeduid als ‘affect as information’ of ‘mood as information’. Als mensen een antwoord moeten geven, stellen zij – doorgaans onbewust – zichzelf de vraag “How do I feel about this?” en koppelen zij hun gevoelens van dat moment aan het attitude-object in kwestie, in de impliciete veronderstelling *dat hun gevoelens van dat moment een respons zijn op dat attitude-object*, en dus in feite weerspiegelen wat zij vinden van dat object. Dit wordt ook wel het *immediacy principle* genoemd. “[A]ffect is always experienced as being about whatever is mentally accessible at the time.”³

² Deze theorie staat dan ook wel bekend als de ‘theory of constructed emotion’. Zie Feldman Barrett 2017.
³ Clore et al. 2018.

Het punt is natuurlijk dat deze – doorgaans automatische en onbewuste – redeneerwijze lang niet altijd juiste resultaten oplevert. Er kan sprake zijn van misattributie. Het kan zijn dat iemands negatieve affecten van het moment hun oorsprong vinden in heel andere zaken – slecht geslapen, gedoe op het werk, de hele dag rotweer, algehele depressie – maar desondanks worden toegeschreven aan het object in kwestie. (Wie dacht dat in het rijtje ‘de hele dag rotweer’ overdreven is: een van de klassieke onderzoeken uit de psychologie heeft laten zien dat mensen op zonnige dagen positiever oordelen over hun leven dan op regenachtige dagen.⁴) Onderzoek toont dan ook dat zodra mensen een hint krijgen dat hun oordeel wel eens beïnvloed zou kunnen zijn door dit soort irrelevante factoren, de misattributie kan worden voorkomen c.q. ongedaan gemaakt. Mensen laten hun oordeel dan niet langer vertekenen door de gevoelens die voortkomen uit die irrelevante factoren.

Wat betekent het voor het type vragen dat wij in ons onderzoek hebben gesteld? Aan de ene kant is het niet waarschijnlijk dat mensen werkelijk nog nooit hebben nagedacht over de onderwerpen die in dat onderzoek aan de orde komen, dat zij echt nog nooit hebben stilgestaan bij de vraag of ze ooit hun baan zouden kunnen verliezen, en nog nooit hebben stilgestaan bij de mogelijkheid dat hun gezondheid wel eens achteruit zou kunnen gaan. Maar aan de andere kant is wel zeer waarschijnlijk dat ze nog nooit hebben nagedacht over deze onderwerpen *gevraagd in deze vorm*. (“Ah ja, de kans dat ik binnen nu en twaalf maanden mijn baan verlies gemeten op een tienpuntschaal. Bekende vraag, wordt me vaker gesteld, en daar heb ik een duidelijke en uitgesproken mening over. Dat is namelijk drie.”) Kortom, aan de ene kant zal hun antwoord niet volledig willekeurig zijn en ter plekke bedacht – mensen hebben vaak wel een globaal idee – maar aan de andere kant is het goed mogelijk dat hun antwoord wordt beïnvloed door min of meer toevallige factoren, zoals het economische nieuws van gisteren en het humeur van het moment.

Granulair versus holistisch

Een derde en verwante vraag is hoe mensen nu eigenlijk redeneren in hun oordelen. Als er bijvoorbeeld vragen worden gesteld over onzekerheid, controle of onbehagen, zijn hun algemene gevoelens op dit gebied dan het *begin-* of het *eindpunt* van de oordeelsvorming? Is er eerst het algemene gevoel van onzekerheid, en bepaalt dat vervolgens hoe onzeker iemand zich voelt over specifieke aspecten van het leven zoals werk, wonen, financiën en sociale contacten? Of gaat het omgekeerd? Zijn er eerst de specifieke oordelen over die aspecten, en

worden die vervolgens geaggregeerd, resulterend in een score voor algemene tevredenheid?

We weten het niet precies, en het zal ook van geval tot geval verschillen. Wat we in ieder geval wél weten, is dat het proces niet *alleen* maar bottom-up verloopt (zoals wordt verondersteld in zogenoemde *Expectancy Value*-modellen). En wat we wél weten is dat elk stimulusobject waarmee men al eerder is geconfronteerd, verbonden is met een bepaalde ‘affective tag’, een gevoelswaarde die men geleidelijk met dat object is gaan associëren. Deze ‘affective tag’ wordt onmiddellijk en automatisch geactiveerd zodra die stimulus ten tonele verschijnt, en beïnvloedt de navolgende redeneringen dan wel oordeelsvorming. Men spreekt wel van ‘the primacy of affect’.⁵ En wat we ook weten, is dat mensen streven naar een zekere samenhang of consistentie in de mentale objecten die in hun hersens zijn geactiveerd.⁶

Per saldo kunnen we dus speculeren dat algemene affectieve oordelen zowel oorzaak als gevolg zijn. Mensen redeneren niet alleen granulair – van aspecten naar het geheel – maar ook holistisch – van het geheel naar de delen.

Inktvlekken

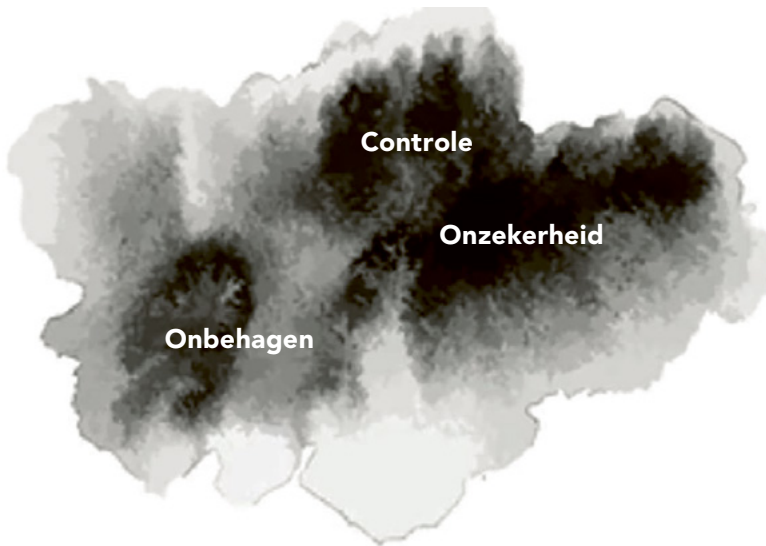
Tegen deze achtergrond kunnen we onze onderzoeksresultaten wellicht het beste begrijpen vanuit wat we een ‘inktvlekmodel’ zouden kunnen noemen. Het centrale idee van dat model is dat de affecten waarop attitudes worden gebaseerd, wel hun *oorsprong* hebben in discrete oorzaken, maar dat deze affecten zich vervolgens makkelijk met elkaar kunnen vermengen en kunnen uitvloeien naar nabijgelegen concepten. Daardoor is al snel niet meer duidelijk waar die affecten nu eigenlijk hun oorsprong vonden – ook voor de persoon zelf niet –, net zoals bij een inktvlek doorgaans niet meer valt te achterhalen waar de druppels oorspronkelijk het papier raakten, en alles door elkaar heen gaat lopen (zie figuur 8.1).

5

Zajonc 1980; Kunda 1990.

6

Zie Miller et al. 2015; Munroe 2019.

Figuur 8.1 Inktvlek-model

Dus wat gebeurt er op het moment van onderzoek? Op het moment dat naar een bepaalde attitude wordt gevraagd – bijvoorbeeld: vindt u dat het de goede of verkeerde kant opgaat met Nederland? – zal men in de regel geen kant-en-klaar antwoord klaar hebben liggen, maar moet dat ter plekke worden geconstrueerd, gebaseerd op de cognities en de affectieve configuratie van dat moment.⁷ Daarbij is zonder tegenbericht de tendens om de affecten van dat moment te beschouwen of ervaren als een respons op het attitude-object in kwestie (het *immediacy principle*). Gevolg is dat in het gerapporteerde antwoord van alles kan doorklinken. Dus niet alleen iemands feitelijke waarneming van ‘de stand van het land’, maar ook persoonlijkheidskenmerken, eerdere ervaringen en leefomstandigheden, de kwaliteit van iemands nachtrust, het nieuws van het moment, en – *last but not least* – kenmerken van het meetinstrument. (En dan zwijgen we nog over het weer. . .)

Conclusie

Onze bevinding dat de verschillende concepten nogal overlappen en empirisch door elkaar heen lopen, is derhalve geen tekortkoming van dit onderzoek, maar juist inherent aan de materie. De menselijke hersens zijn nu eenmaal geen

7 Een uitzondering is wellicht de vraag “Als er vandaag Tweede Kamerverkiezingen zouden zijn, op welke partij zou u dan stemmen?” Behoorlijk wat mensen zijn vertrouwd met die specifieke vraag en hebben het antwoord reeds klaar liggen, zeker de mensen die behoren tot de categorie der ‘klevende kiezers’: mensen die jaar in jaar uit trouw op dezelfde partij stemmen.

vakkenkast waarin, keurig gescheiden van elkaar, de verschillende concepten zijn opgeslagen en klaarliggen om gerapporteerd te worden, mocht iemand ernaar vragen. In werkelijkheid lopen de zaken veel meer door elkaar heen. Wat in onderzoek wordt gemeten, is een momentopname die deels ter plekke wordt geconstrueerd op basis van wat er op dat moment affectief en cognitief voorhanden is.

Hiermee word begrijpelijker waarom er een samenhang kan bestaan tussen micro- en macro-oordelen – zélf s als het gaat om concepten die geen logische relatie met elkaar lijken te onderhouden, zoals iemands oordeel over de eigen gezondheid en zijn oordeel over de vraag of de samenleving de goede of de verkeerde kant opgaat. Doordat affecten – in essentie lichamelijke fenomenen – zich weinig aantrekken van conceptuele grenzen, kan er sprake zijn van een inktvlekwerking waardoor er toch een verband ontstaat. Affecten zijn als het ware het onbepaalde verbindingspunt tussen micro en macro.

Dit model levert ook een verklaring waarom we in het vorige hoofdstuk evidentie vonden voor een *oorzakelijk* verband tussen gebrek aan controle enerzijds en onbehagen over de samenleving anderzijds. Het model voorziet deze bevinding van een theoretische logica en levert daarmee extra empirische steun voor causaliteit. Immers, dat onzekerheid en gebrek aan controle een oorzaak zijn van negatief affect, is op zichzelf onomstreden. Het inktvlekmodel maakt duidelijk dat dit negatief affect vervolgens makkelijk kan uitvloeien naar andere objecten, en zich bijvoorbeeld kan hechten aan ‘de samenleving’.

9. Slotbeschouwing

De aanleiding tot deze studie lag in een vraag die de WRR regelmatig wordt gesteld: *wat kan of moet de overheid doen om maatschappelijk onbehagen te voorkomen dan wel weg te nemen?* Het is een bekend probleem. De zorg over maatschappelijk onbehagen (of ‘ongenoege’, ‘boosheid’, ‘onvrede’) wordt al decennia vernomen, en er zijn stapels onderzoeken en rapporten gewijd aan wat dat onbehagen precies is, waar het vandaan komt, en wat we eraan kunnen doen. Toch lijken we nog weinig verder gekomen.

Daarom hebben we, in een poging de impasse te doorbreken, het in deze studie over een andere boeg gegooid: we zijn niet begonnen bij analyse op het macro-niveau van de samenleving als geheel, maar bij een analyse op het microniveau van het individu en de mogelijke obstakels op zijn weg naar verwezenlijking van zijn levensprojecten. Dat maakt het bovendien mogelijk ook een ander thema te betrekken waarover de laatste tijd veel mensen met zorg spreken, namelijk de ‘toenemende onzekerheid’ waarmee burgers in hun leven worden geconfronteerd. Niet zelden wordt deze onzekerheid expliciet aangedragen als één van de oorzaken van het maatschappelijk onbehagen.

Welnu, zoals we al vermoedden, blijkt één van de oorzaken voor maatschappelijk onbehagen inderdaad te liggen op dit microniveau van het eigen leven. Nader bepaald: de combinatie van veel onzekerheid en weinig persoonlijke controle blijkt een recept voor maatschappelijk onbehagen. Dat leidt tot de volgende vraag: als beleidsmakers het onbehagen willen verminderen, aan welke knop kunnen zij dan het beste draaien? De knop van onzekerheid of de knop van persoonlijke controle? In deze slotbeschouwing zullen we beargumenteren dat zij zich vooral zouden moeten richten op de tweede knop. Anders gezegd, beleidsmakers zouden vooral moeten sturen op ‘grip op het leven’.¹

9.1 Het macroniveau: twee hoera's voor maatschappelijk onbehagen

Maar eerst iets anders: waarom is maatschappelijk onbehagen eigenlijk een probleem? In het publieke debat heeft maatschappelijk onbehagen een slechte naam. Ook al is niet altijd even duidelijk waarnaar het begrip verwijst – de RMO spreekt van een ‘veelkoppig monster’ –, het beeld is toch vooral dat van een onwenselijke conditie die de stabiliteit en levensvatbaarheid van de samenleving bedreigt,

¹ Met ‘sturen op’ bedoelen we: beschouwen en behandelen als een variabele die door middel van beleidsmatige inspanning op een bepaald niveau gehouden of gebracht moet worden. Voorbeelden van dat soort variabelen zijn: de koopkracht van burgers, het vestigingsklimaat voor bedrijven, de uitstoot van stikstof en CO₂, de opvangcapaciteit van asielzoekerscentra, het aantal voortijdig schoolverlaters, enzovoort.

en derhalve zoveel mogelijk moet worden voorkomen dan wel weggenomen.² Monsters wil je immers niet onder je bed... Maar is die uniform negatieve waarderding van maatschappelijk onbehagen wel terecht? Twee bedenkingen.

Een vaag begrip

Ten eerste, als men in dat publieke debat doorvraagt waaruit dat ‘maatschappelijk onbehagen’ dan concreet zou blijken, worden niet zelden voorbeelden genoemd als: inwoners van oude wijken die met lede ogen aanzien hoe hun buurt verandert, burgers die boos zijn over geplande asielzoekerscentra of windmolens, onzekere werkenden die met grote moeite het hoofd boven water kunnen houden, getergde boeren die in protest komen, enzovoort.

Dit zijn uiteraard reële problemen. Maar zijn het ook tekenen van ‘maatschappelijk onbehagen’, van een breed levend ongenoegen over de samenleving als geheel? Niet echt. Het zijn veeleer voorbeelden van deelgroepen die in voor hen belangrijke kwesties aan het kortste einde hebben getrokken. Heel vervelend voor deze groepen, maar in een democratie de normaalste zaak van de wereld en, zolang het systeem zelf niet in gevaar komt, geen reden voor paniek. Sterker nog, het is zelfs contraproductief om dit soort concrete fenomenen te kwalificeren als uitingen van ‘maatschappelijk onbehagen’. Hiervan kan immers de suggestie uitgaan van abnormaliteit, van een zorgelijk falen van het systeem als zodanig. Daarmee wordt impliciet een onrealistisch beeld gecommuniceerd van wat politiek en democratie vermogen, want spanning, frictie, winst en verlies horen in een democratie er nu eenmaal bij. Wie dit niet als zodanig erkent en benoemt, maar de indruk wekt dat het om abnormale verschijnselen gaat, om zaken die niet thuis horen in een gezonde democratie, zaait daarmee de kiemen voor nog meer teleurstelling.

Kortom, het is zaak precies te zijn in het woordgebruik. Het lijkt daarom verstandig de term ‘maatschappelijk onbehagen’ alleen te gebruiken in gevallen waarin er daadwerkelijk sprake is van een *wijd verbreid* gevoel dat het slecht gaat met de samenleving *als geheel*.

Onbehagen: niet te veel, niet te weinig

Ten tweede, het idee dat maatschappelijk onbehagen in deze nauwkeuriger omschreven betekenis altijd een onwenselijke conditie zou zijn, is eveneens dubieus. Misschien is dat onbehagen namelijk wel volledig terecht! Misschien is er wel sprake van ernstige problemen of misstanden, van grote ongelijkheid, discriminatie en uitsluiting, onverantwoorde uitputting van de leefomgeving, of wat dan ook. Maatschappelijk onbehagen kan een nuttig eerste signaal zijn

dat er problemen zijn die aandacht behoeven, net als de spreekwoordelijke kanarie in de kolenmijn. Ook al is wellicht nog onduidelijk wat er precies aan scheelt, het betekent dat we niet zelfgenoegzaam achterover kunnen leunen, en dat actie wellicht vereist is. Sterker nog, gevoelens van onbehagen zijn tot op zekere hoogte de brandstof die de politieke en maatschappelijke machinerie draaiende houdt. We zouden pas echt een probleem hebben als iedereen volmaakt gelukkig en tevreden zou zijn. Dat zou een samenleving zijn waarin niets en niemand meer kritisch wordt bevraagd, niemand meer alert is op veranderende omstandigheden, en die per saldo zijn adaptieve vermogen verliest. Kortom, het gaat erom het juiste midden te vinden: niet te veel onbehagen, *maar ook niet te weinig*. Hier geldt de logica van de omgekeerde U: het optimale niveau ligt niet bij de uitersten maar daar ergens tussenin.

Dit leidt tot een belangrijk punt: omdat we niet weten waar we ons *op dit moment* bevinden op die omgekeerde U, weten we óók niet of interventies om het maatschappelijk onbehagen te reduceren ons dichterbij dat optimum brengen *of juist verder daarvan weg*. Dat maakt beleid gericht op het reduceren van gevoelens van maatschappelijk onbehagen *als doel op zichzelf* tot een twijfelachtige onderneming. Natuurlijk, als de zaken echt volledig uit de hand dreigen te lopen, en de samenleving daadwerkelijk in de gevarenzone komt, is enige afkoe-ling de eerste prioriteit. Voorkomen moet worden dat het onbehagen zozeer cumuleert dat mensen massaal afhaken en het probleemoplossend vermogen van politiek en samenleving serieus in gevaar komt. Maar in de regel is een gepaste dosis maatschappelijk onbehagen juist een fenomeen om te koesteren, net zoals verstandige leiders hebben geleerd tegenspraak te waarderen. Vandaar de subkop: twee hoera's voor maatschappelijk onbehagen!

9.2 **Het microniveau: minder onzekerheid of meer persoonlijke controle?**

Maar stel dat we inderdaad in een situatie van *te veel* onbehagen zijn geraakt, wat dan te doen? In deze studie hebben we laten zien dat onbehagen over de samenleving als geheel (het macroniveau) op zijn minst ten dele kan worden verklaard uit de omstandigheden van mensen in hun eigen leven (het microniveau). Daar ligt dus potentieel een aangrijpingspunt voor beleid. Maar op welk aspect van het eigen leven kunnen beleidmakers dan het beste sturen? Op het reduceren van onzekerheid of op het vergroten van persoonlijke controle?

Voor een deel is het lood om oud ijzer, omdat er een duidelijke overlap is tussen beide concepten. Wie in een onzekere situatie verkeert of zich onzeker voelt, zegt daarmee immers dat hij weinig mogelijkheden heeft of ervaart om zijn lot in eigen hand te nemen. Bovendien, in de praktijk komt het reduceren van onzekerheid in veel gevallen neer op het vergroten van controle, en omgekeerd. Neem bijvoorbeeld het verstevigen van de arbeidsmarktpositie van tijdelijke krachten: dat kan worden gezien als een reductie van hun onzekerheid, maar

even goed als een vergroten van hun controle. Voor een deel gaat het dus om twee zijden van dezelfde medaille, waarbij alleen de kijkrichting tegengesteld is. De *onzekerheidskant* van die medaille vestigt de aandacht op de mogelijke effecten van de omgeving op het individu (omgeving › individu), terwijl de *controlekant* van de medaille de aandacht vestigt op de mogelijkheden van het individu om die omgeving te beïnvloeden (individu › omgeving).

Toch zijn er goede argumenten waarom het *desondanks* beter is om in het beleidsdenken – als *default* – uit te gaan van het vergroten van persoonlijke controle, en niet op het reduceren van onzekerheid. Voor een deel zijn de argumenten daarvoor hetzelfde als bij onbehagen.

Onzekerheid: niet te veel, niet te weinig

Net als bij onbehagen, geldt dat in het openbare debat onzekerheid bijna altijd negatief wordt gewaardeerd, als een conditie die we moeten zien te vermijden. Mensen willen nu eenmaal zekerheid, zo is de gedachte, en als hun die wordt onthouden, moeten we niet vreemd opkijken als vroeg of laat de gele hesjes van de kapstok worden gehaald en mensen de straat op gaan.

Maar net als bij onbehagen, is de vraag of die uniform negatieve waardering altijd terecht is. Of we het nu leuk vinden of niet, de wereld is ten principale onvoorspelbaar, en zelfs de beste pogingen om haar te beheersen kunnen niet elk risico op pech en tegenvallers uitbannen. Gegeven die realiteit, kan het *gevoel* van onzekerheid – het besef dat de wereld vervelende verrassingen in petto kan hebben – ook *positieve* effecten hebben. Dit gevoel van onzekerheid is doorgaans niet prettig, maar juist *daarom* kan het mensen aanzetten tot actie en voorzorgsmaatregelen, bijvoorbeeld tijd steken in het vergroten van hun *employability*, geld opzij zetten voor onvoorziene tegenvallers, hun sociale netwerk op orde houden. Onzekerheid is een motivator om in contact te blijven met de veranderende werkelijkheid, je daarover steeds weer te informeren, en schaarse persoonlijke hulpmiddelen aan te wenden voor eigen weerbaarheid en toekomstig welbevinden.³ Kortom, net als voor onbehagen geldt dat te veel gevoelens van onzekerheid niet goed zijn, *maar te weinig evenmin*. Ook hier de logica van de omgekeerde U: het optimale niveau ligt niet bij de uitersten maar daar tussenin.

Waar dan precies? Helaas kunnen daarover geen algemene uitspraken worden gedaan, niet in de laatste plaats omdat het zal verschillen per persoon. De één is nu eenmaal beter bestand tegen gevoelens van onzekerheid dan de ander,

3

Sterker, als er al ooit mensen hebben geleefd die nooit ook maar enige vorm van onzekerheid voelden, zouden zij het waarschijnlijk niet ver hebben geschopt in de evolutie.

en de één zal ook meer materiële en immateriële buffers hebben dan de ander. Dit leidt tot een cruciaal inzicht: omdat we niet van iedere afzonderlijke burger weten waar die zich bevindt op zijn of haar omgekeerde U, weten we ook niet of generieke interventies om onzekerheid te reduceren voor iedere afzonderlijke burger goed zullen uitpakken. Bij mensen in preciaire levensomstandigheden zullen pogingen om hun meer bestaanszekerheid te bieden waarschijnlijk ertoe leiden dat zij dichter uitkomen bij het optimum, waardoor mentale ruimte vrijkomt om te besteden aan andere belangrijke zaken. Wie niet meer nachtenlang wakker hoeft te liggen van een oplopende energierekening, kan meer aandacht en geld besteden aan bijscholing, om maar eens wat te noemen. Daarentegen, bij mensen die het beter hebben getroffen, kan te veel zekerheid leiden tot een gebrek aan motivatie om acties te ondernemen die, gegeven de inherente onvoorspelbaarheid van de wereld, in hun welbegrepen eigenbelang zouden zijn. Dat kan allereerst voor henzelf nadelig uitpakken, maar indirect ook schadelijk zijn voor de politieke gemeenschap als geheel.

Persoonlijke controle: hoe meer, hoe beter

Hoe zit dat bij persoonlijke controle? Wezenlijk anders! Anders dan bij onzekerheid en onbehagen, geldt voor controle *niet* de logica van de omgekeerde U maar een *lineaire* logica: hoe meer, hoe beter. Een mens kan eigenlijk nooit *te veel* grip op het leven hebben, net zoals een mens eigenlijk nooit *te gezond* en fit kan zijn.⁴ Dat inzicht wordt ook ondersteund door het beschikbare psychologische onderzoek. Thompson concludeert dat, “[i]n almost every life arena, one’s sense of personal control has positive implications for emotional well-being, for the likelihood that action is taken, for physical health, and for general adaptive functioning”.⁵ Ergo: het optimum is het maximum. Natuurlijk is niet gegarandeerd dat mensen die maximale controle ook altijd zullen gebruiken voor de nobele doeleinden, maar dat is een andere kwestie. Op zichzelf is persoonlijke controle inherent goed.

Een positieve beleidsagenda

Dat brengt ons bij een laatste overweging: een bezwaar van de focus op het reduceren van onzekerheid en onbehagen is dat het in essentie een *negatieve* beleidsagenda is: de inzet is om iets te *voorkomen*, om bepaalde condities of obstakels weg te nemen. Wat die condities of obstakels zijn kan sterk variëren, waardoor het debat soms weinig focus kent. Zoals we aan het begin van deze

4 Impliciete veronderstelling is dat de gevoelens van controle voldoende zijn geworteld in de realiteit. Zowel bij gevoelens van onzekerheid als bij gevoelens controle komt het voor dat die niet langer ‘reëel’ zijn, en de vorm aannemen van neurotische angst en onzekerheid dan wel unrealistic optimism. Dat zijn geen adaptieve emoties.

5 Thompson 2002: 203. Zie ook Skinner (1996: hoofdstuk 11) en Ross en Sastry (1999).

studie zeiden: ‘onzekerheid’ en ‘onbehagen’ zijn containerbegrippen waaronder van alles schuil kan gaan, variërend van betrekkelijk concrete zaken als te veel flexwerk en tijdelijke contracten, via de nog onbekende (maar zeker niet goedkope) eisen van de energietransitie, tot het algemene gevoel dat normen en waarden in verval zijn. Het zijn *divergente* begrippen, en debatten over onzekerheid en onbehagen schieten vaak alle kanten op, met als enige gemeenschappelijke element dat het gaat om dingen die men *niet* wil. In de woorden van bestuurskundige Paul ’t Hart: het zijn ‘on-verschijnselen’.⁶

Daarentegen is het vergroten van persoonlijke controle een *positieve* beleidsagenda: de inzet is om iets te *bevorderen*, en het doel is veel duidelijker gedefinieerd: maximale mogelijkheden voor burgers om de door hen gewenste levensuitkomsten te realiseren en behouden. En dat is natuurlijk waar het uiteindelijk om gaat. De dromen van de meeste mensen reiken verder dan alleen maar ‘voorkomen dat ik in de goot beland’. De meeste mensen willen uiteindelijk bepaalde levensprojecten realiseren en veiligstellen – een prettige baan, een fijn huis, gezondheid, een bloeiend sociaal leven. Een beleidsagenda gericht op het maximaliseren van persoonlijke controle – een politiek filosoof zou wellicht zeggen: positieve vrijheid – staat expliciet in dienst van dit streven. Het is een *convergent* begrip, gericht op wat mensen *wel* willen. Per saldo is persoonlijke controle – grip op het eigen leven – een productiever ‘sensitizing concept’ voor het beleidsdenken.

Overigens geldt hierbij één voorbehoud: op individueel niveau is meer persoonlijke controle altijd goed, maar op het niveau van de samenleving als geheel betekent de winst van de één soms het verlies van de ander. Om een voorbeeld te geven, ruimere mogelijkheden voor nieuwkomers op de arbeidsmarkt om dat zo vurig gewenste vaste arbeidscontract te verkrijgen, kunnen ten koste gaan van de rechten van werknemers die reeds dat vaste contract hebben. Het is immers waarschijnlijk dat werkgevers alleen bereid zijn om meer tijdelijke krachten vast in dienst te nemen als zij vaste werknemers ook makkelijker kunnen ontslaan. Een sterker focus op persoonlijke controle kan dus ook leiden tot nieuwe verdelingsvraagstukken: hoe zorgen we ervoor dat de middelen voor grip op het leven voldoende *eerlijk* zijn verdeeld?

9.3 Conclusie

Dus waar moeten beleidsmakers op sturen? Deze studie begon met de observatie dat iedereen het tegenwoordig heeft over ‘maatschappelijk onbehagen’ en ‘toenemende onzekerheid’. Er lijkt grote behoefte te zijn aan beleid om het onbehagen te verminderen en de zekerheid te vergroten.

In deze studie hebben we echter laten zien dat impliciet, meer verscholen in de coulissen, een derde concept van belang is. Dat derde concept is nauw verbonden met ‘onzekerheid’ en ‘onbehagen’ – ligt daarin als het ware besloten – maar krijgt veel minder aandacht, terwijl goed valt te verdedigen dat dit hetgeen is waar het werkelijk om gaat: persoonlijke controle. Beleidsmakers zouden zich wellicht *minder* moeten richten op het verminderen van onzekerheid en onbehagen als doel op zichzelf, en *meer* op het achterliggende doel, namelijk het vergroten van ieders grip op het leven. Welke opties beleidsmakers hierbij zoal ter beschikking staan, is onderwerp van een WRR-publicatie die later dit jaar volgt.

Bijlagen

Bijlage A: (On)zekerheid uitgesplitst naar opleiding en huishoudinkomen

Tabel A.1 Huidige leefsituatie

	Totaal	Opleidingsniveau			Huishoudinkomen						
		Laag	Midden	Hoog	<= 14.100	14.100-29.500	29.500-36.500	36.500-43.500	43.500-73.000	73.000-87.100	>= 87.100
Betaald werk											
% met (uitzicht op) vaste baan	43,1	21,8	48,2	54,2	15,3	25,6	37,2	46,7	56,7	70,4	62,6
Financiële situatie											
Hoe moeilijk/makkelijk rondkomen (1-10)	7,4	7,0	7,3	7,7	5,5	6,3	7,1	7,7	8,2	8,5	8,9
Gezondheid											
% huidige gezondheid (heel) goed	61,5	52,1	60,9	68,9	45,8	50,7	56,6	64,7	69,0	77,1	77,2
Huisvesting											
Tevredenheid met huidige woning (1-10)	8,0	8,2	8,0	7,8	7,3	7,7	7,9	8,1	8,3	8,3	8,4
Tevredenheid met huidige buurt (1-10)	7,9	7,9	7,9	7,8	7,3	7,6	7,9	7,9	8,2	8,2	8,4
Sociaal											
% woont samen met vaste partner	59,4	60,0	60,4	57,9	21,6	32,0	57,0	68,3	77,4	79,9	87,4
% grote sociale steun	25,4	16,6	24,1	33,3	18,3	16,6	18,7	27,5	28,8	40,8	42,4

Controle op schaal 1- 10, hogere score is meer gevoel van controle

Tabel A.2 Gevoelens van onzekerheid
Uitsplitsing naar opleidingsniveau

(On)zekerheid over	totaal	laag	midden	hoog	gem. afstand
Kansen arbeidsmarkt (alleen met betaald werk)	7,05	6,32	7,06	7,30	0,98
Financiële situatie	7,00	6,69	6,93	7,29	0,60
Gezondheid	6,73	6,38	6,74	6,99	0,61
Kansen woningmarkt	5,33	5,23	5,30	5,44	0,21
Sociale contacten	7,32	7,15	7,36	7,40	0,25
Algemeen (exclusief kansen arbeidsmarkt)	6,60	6,34	6,60	6,79	0,44
Algemeen (inclusief kansen arbeidsmarkt)	6,79	6,35	6,79	6,95	0,59

Uitsplitsing naar huishoudinkomen

(On)zekerheid over	totaal	<= 14.100	14.100-29.500	29.500-36.500	36.500-43.500	43.500-73.000	73.000-87.100	>= 87.100	gem. afstand
Kansen arbeidsmarkt (alleen met betaald werk)	7,08	5,90	6,20	6,86	7,30	7,37	7,73	7,74	1,84
Financiële situatie	7,02	5,65	6,25	6,73	7,26	7,69	7,89	8,12	2,47
Gezondheid	6,74	6,00	6,41	6,51	6,90	7,05	7,23	7,33	1,33
Kansen woningmarkt	5,33	4,24	4,71	4,83	5,33	5,92	6,20	6,73	2,49
Sociale contacten	7,30	6,64	6,80	7,11	7,55	7,65	7,75	7,82	1,18
Algemeen (exclusief kansen arbeidsmarkt)	6,60	5,63	6,04	6,28	6,75	7,07	7,29	7,54	1,91
Algemeen (inclusief kansen arbeidsmarkt)	6,80	5,88	6,10	6,40	6,81	7,12	7,35	7,57	1,69

Bijlage B: Het tweede survey-experiment

Het tweede survey-experiment dat we hebben gedaan, was vrijwel identiek aan het eerste survey-experiment (beschreven in hoofdstuk 7).¹ Desondanks vonden we behoorlijk andere resultaten. Deze bijlage gaat over de vraag hoe we de resultaten van het tweede experiment kunnen duiden en verklaren, en is als volgt opgebouwd:

- eerst gaan we in op het effect van ‘hoe vervelend’ de herinnerde gebeurtenis was. Hier vonden we in het tweede experiment weliswaar een effect in de juiste richting, maar dat was slechts marginaal significant. We laten zien dat met een eenvoudige en verdedigbare statistische ingreep het effect alsnog volledig significant valt te maken;
- dan gaan we in op het effect van ‘de mate van controle’ die men had over de herinnerde gebeurtenis. Hier vinden we echt heel andere resultaten dan bij het eerste experiment. We vonden bij slechts een minderheid van de respondenten enig effect, en wel in de verkeerde richting! We zullen betogen dat dit onverwachte resultaat waarschijnlijk een manifestatie is van zogenoemde ‘compenserende controle’;
- tot slot gaan we in op de vraag hoe het kan dat beide experimenten tot zo verschillende resultaten leiden. Onze verklaring is dat dit waarschijnlijk te maken heeft met verschillen in de maatschappelijke context ten tijde van beide experimenten.

B.1 Effect ‘hoe vervelend’ was de gebeurtenis?

Hieronder staat dezelfde tabel als die in hoofdstuk 7 werd gepresenteerd voor het eerste experiment, maar nu met de data van het tweede experiment.

¹ Het veldwerk is afgenomen door Kantar in de periode 15 november 2021 – 22 november 2022 onder een steekproef van 1231 respondenten. Niet alle respondenten zijn gebruikt voor het experiment waarvan hier verslag wordt gedaan. De volledige vragenlijst en een technische verantwoording zijn op aanvraag verkrijgbaar.

Tabel B.1 Effect controle manipulatie op maatschappelijk onbehagen

N = 858, bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Geslacht (m = 0, v = 1)	-,028	-,023	-,022
Leeftijd	-,002	-,003	-,004
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,073	,075	,076
Opleiding (dummy) = Hoog	,304**	,302**	,302**
Hoe vervelend gebeurtenis?		-,052	-,057
Wel controle			-,031
R2	,069	,071	,072

Afhankelijke variabele: Maatschappelijk onbehagen (hoger is meer behaaglijk).

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Op het eerste gezicht ‘doet’ de experimentele manipulatie dus niets. Toch staan we niet helemaal met lege handen, want het effect van ‘hoe vervelend was de gebeurtenis’ in model 3 (bèta-coëfficiënt = -,057) is met $p = ,090$ marginaal significant. Dat is toch een hint van een mogelijk effect. Het is de moeite waard om dit nader te onderzoeken. Een mogelijkheid is bijvoorbeeld om respondenten die uitgesproken laag of hoog scoren op maatschappelijk onbehagen uit de steekproef te verwijderen, met het argument dat deze uitgesproken respondenten vermoedelijk weinig sensitief zullen zijn voor het geringe speldenprikje dat onze experimentele manipulatie in feite is. Vanuit die gedachte hebben we de analyse nogmaals gedaan, maar nu met *alleen* de respondenten van wie de mate van maatschappelijk onbehagen minder dan één standaarddeviatie afwijkt van het gemiddelde. De resultaten worden dan als volgt.

Tabel B.2 Effect controle manipulatie, ruime selectie

Selectie standaarddeviatie tussen -1 en +1, N = 573	Model 1	Model 2	Model 3
Geslacht (m = 0, v = 1)	,013	,031	,032
Leeftijd	-,078	-,085	-,087
Opleiding (dummy) = Middelbaar	,091	,095	,096
Opleiding (dummy) = Hoog	,187	,177	,178
Hoe vervelend gebeurtenis?		-,103*	-,108*
Wel controle			-,039
R2	,030	,040	,041

Afhankelijke variabele: Maatschappelijk onbehagen (hoger is meer behaaglijk).

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

De p van de effecten bij ‘Hoe vervelend gebeurtenis’ bedraagt ,015 (model 2) respectievelijk ,011 (model 3) en is derhalve ruimschoots significant. Normaliter zou je bij reductie van de steekproef juist een *afname* van significantie verwachten in plaats van een *toename*, dus dit is een sterke aanwijzing dat er wel degelijk een effect uitgaat van de experimentele manipulatie, en dat als de oorspronkelijke steekproef groter was geweest, we dat effect ook hadden gevonden *zonder* eerst meer uitgesproken respondenten te verwijderen. Blijft dus staan: gerapporteerd maatschappelijk onbehagen is vatbaar voor inktvlekwerking (zie hoofdstuk 8): herinner iemand aan iets vervelends uit zijn persoonlijke leven, en hij zal vervolgens negatiever oordelen over de samenleving als geheel...

B.2 Effect ‘geen/wel controle’ over de gebeurtenis

Het werkelijke raadsel zit bij het tweede aspect van de experimentele manipulatie, namelijk de variabele ‘geen/wel controle’. Welke statistische strategie we ook loslieten op de data, voor deze variabele konden we het effect uit het eerste experiment niet repliceren. Sterker nog, we vonden bij een deel van de respondenten een effect in de tegengestelde richting!

Dit onverwachte effect wordt zichtbaar wanneer we de respondenten onderscheiden naar hun mate van ‘institutioneel vertrouwen’. Deze variabele hebben we gemeten door respondenten te vragen hoeveel vertrouwen ze hebben in zes instituties (de politie, de rechtspraak, de Tweede Kamer, de nieuwsmedia, het

bedrijfsleven, de wetenschap) en daarvan het gemiddelde te nemen.² Op basis hiervan hebben we de steekproef verdeeld in vier kwartielen, van laagste tot hoogste institutioneel vertrouwen, en de analyses herhaald voor elk kwartiel apart.³ En dan blijkt dat bij het laagste kwartiel – de institutioneel zeer wantrouwen – een ondermijning van controle niet leidt tot *meer* maar juist *minder* maatschappelijk onbehagen (zie tabel B.2). En met een bèta-coëfficiënt van ,205 is het ook bepaald geen klein effect.⁴

Tabel B.3 Effect controle manipulatie op maatschappelijk onbehagen per kwartiel institutioneel vertrouwen

Bèta-coëfficiënten	Model 3			
	Kwart 1 N = 212	Kwart 2 N = 205	Kwart 3 N = 227	Kwart 4 N = 191
Geslacht (m = 0, v = 1)	,017	-,003	,105	-,068
Leeftijd	-,019	-,021	,066	-,069
Opleiding (dummy) = Middelbaar	-,034	,145	,065	-,020
Opleiding (dummy) = Hoog	,123	,211*	,173	,102
Hoe vervelend gebeurtenis?	,014	-,037	-,131	-,003
Wel controle	-,205*	,015	,023	0,48
R2	,060	,029	,052	,030

Afhankelijke variabele: maatschappelijk behagen (hoger is meer behaaglijk)

* = $p < ,05$

Dit gaat in tegen alles dat we eerder hebben gevonden en betoogd. Dus hoe kan dit? De meest waarschijnlijke verklaring ligt in een subtiel fenomeen dat in de literatuur bekend staat als ‘compenserende controle’. Kort enige uitleg.

² Deze vragen werden gesteld *nadat* de afhankelijke variabele was gemeten.

³ Uitgangspunt bij de indeling in kwartielen was de Z-score op institutioneel vertrouwen. Daarom hebben de vier kwartielen een licht verschillende omvang in aantal respondenten. Om exact even grote kwartielen te krijgen, zouden respondenten met een gelijke Z-score random verdeeld moeten worden over die kwartielen. Daarvoor hebben we echter niet gekozen.

⁴ Nagenoeg gelijke resultaten worden gevonden als deze analyse wordt gedaan met alleen respondenten wier onbehagen niet meer dan één standaarddeviatie afwijken van het gemiddelde.

Het uitgangspunt van de ‘compensatory control theory’⁵ is dat mensen een fundamentele behoefte aan controle hebben. Gevolg is dat als dit gevoel wordt ondermijnd, en zij bovendien niet direct de mogelijkheid hebben om concreet iets te doen waardoor de controle kan worden hersteld, er een aversieve psychologische toestand ontstaat die op een of andere manier verzacht moet worden. Hoe? Onderzoek laat zien dat mensen in zulke gevallen *grosso modo* op twee wijzen kunnen reageren:⁶

- zij kunnen zich sterker identificeren met dan wel meer vertrouwen stellen in andere actoren die wél – of in ieder geval meer – controle hebben, bijvoorbeeld de vakbond, de overheid, of een almachtige God;
- zij kunnen zichzelf ervan overtuigen dat, ook al is er momenteel niemand ‘in control’, de wereld wel een bepaalde orde, structuur en logica kent, en wordt geregeerd door kenbare wetten van oorzaak en gevolg, zodat controle in principe mogelijk is.

Er wordt wel gesproken van een palliatieve werking: het psychologische ongemak van ondermijnde gevoelens van controle wordt draagbaar gemaakt door elders meer controle, of op zijn minst kenbare orde en voorspelbaarheid, te veronderstellen. Alles beter dan de gedachte dat het leven bestaat uit louter chaos en toeval, dat het allemaal niet uitmaakt wat we doen, en dat we zijn overgeleverd aan de grillen van het noodlot. (De intellectuele wortels van de theorie liggen dan ook in een subdiscipline genaamd ‘existentiële psychologie’.)

Hiermee hebben we dus een potentiële verklaring. Deze verklaring is eens te meer plausibel juist *omdat* het compenserende effect *alleen* optreedt bij respondenten die de instituties niet vertrouwen. Mensen met een *redelijk tot hoog* institutioneel vertrouwen kunnen kiezen uit een breed palet van maatschappelijke actoren als potentieel anker of aangrijpingspunt voor compenserende controle. Mensen met een laag institutioneel vertrouwen hebben daarentegen weinig keuze. Omdat zij de instituties niet vertrouwen, vervallen deze als anker of aangrijpingspunt voor compenserende controle. Na een ‘control threat’ die zij zelf niet kunnen wegnemen, moeten ze dus op zoek naar een ander object waaraan zij houvast en geruststelling kan ontleen, en dat is in dit geval: ‘de samenleving’ in abstracto. Het geloof of de bevestiging dat ‘de samenleving’ in abstracto tenminste nog in orde is, vormt voor deze institutioneel wantrouwigen als het ware de laatste strohalm voor herstel van psychologisch evenwicht. Of om het anders te stellen, alleen mensen die een redelijk tot hoog vertrouwen hebben in

5

Landau et al. 2015.

6

Zie Landau et al. 2015; Bukowski et al. 2017.

de genoemde instituties, kunnen zich de ‘mentale luxe’ permitteren om óók na een ‘control threat’ negatief te blijven oordelen over ‘de samenleving’ als geheel.

De onderzoekspraktijk laat overigens zien dat compenserende effecten vaak subtiel zijn. Kleine verschillen in onderzoeksopzet of -uitvoering lijken al verschil te kunnen maken, en lang niet alle pogingen om deze effecten aan te tonen zijn gelukt. Dat gold ook voor ons: met terugwerkende kracht hebben we ook experiment 1 onderzocht op mogelijke compensatie-effecten, maar we hebben ze niet gevonden. Hetgeen ons brengt bij het volgende.

B.3 **Waarom verschillende resultaten?**

De hamvraag is deze: hoe is het mogelijk dat twee vrijwel identieke experimenten tot zo verschillende, deels zelfs tegengestelde resultaten leiden? Waarschijnlijk ligt de verklaring in de verschillende tijdsgewrichten waarin beide experimenten werden gedaan. Het veldwerk voor eerste experiment werd afgenomen van 18 tot 25 november 2020, het veldwerk voor het tweede experiment een jaar later, van 15 tot 22 november 2021. In de tussentijd was de publieke stemming echter drastisch omgeslagen.

Ter herinnering: in beide perioden zat het land in een gedeeltelijke lockdown ten gevolge van de COVID-pandemie, maar voor het overige waren de verschillen groot. Ten tijde van het eerste experiment lagen de blijken van saamhorigheid en belangeloze hulp uit de eerste maanden van de pandemie nog vers in het geheugen, en verkeerde men in de hoopvolle afwachting van het vaccin dat er nu echt aan zat te komen en ons zou verlossen uit de ellende. Ten tijde van het tweede experiment waren we echter heel wat illusies armer. Achtereenvolgens waren we geconfronteerd met een beschamend langzame start van de vaccinatiecampagne, een maandenlange avondlockdown compleet met rellen, de komst van de veel besmettelijker Deltavariant, het teleurstellende besef dat – toen deze eenmaal wel goed liep – vaccinatie ook niet het wondermiddel bleek te zijn, en zaten we toch weer opnieuw in lockdown, niet in de laatste plaats omdat een deel van ‘de samenleving’ pertinent weigerde zich te laten vaccineren. Ook de politieke constellatie was sterk veranderd. Ten tijde van het eerste experiment zat er een missionair kabinet-Rutte, tijdens de tweede periode een demissionair kabinet, dat begin 2021 was gevallen over de volgens velen onthutsende toeslagenaffaire, maar desondanks stug bleef door regeren, met meer dan een half jaar na de verkiezingen nog geen enkel uitzicht op een nieuw kabinet.⁷ Onderstaande box geeft een overzicht van de onderzoeken van

7 Het verschil tussen deze twee meetmomenten wordt deels weerspiegeld in cijfers van het scp. Eind 2020 tot eind 2021 vond ongeveer een gelijk aantal mensen dat het de verkeerde kant op gaat met ons land, maar het oordeel over ‘de regering’ werd in die periode veel negatiever.

derden die ondersteunen dat er echt sprake was van een sterke omslag in het algemene sentiment.

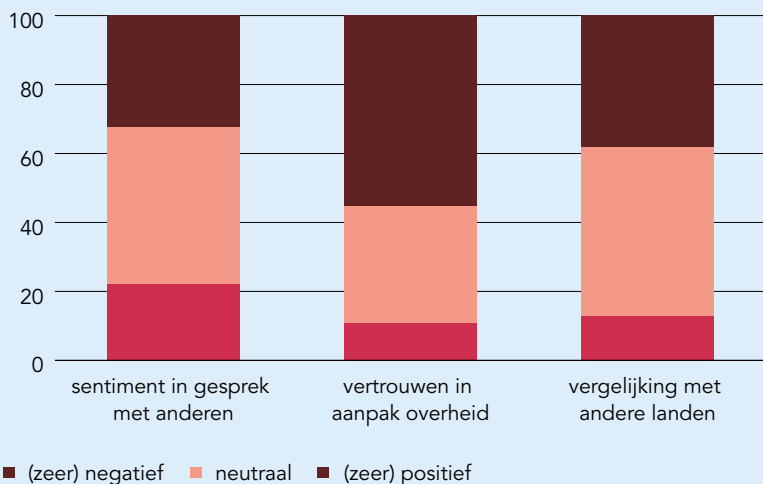
Box B.1 Een omslag in het algemene stemming

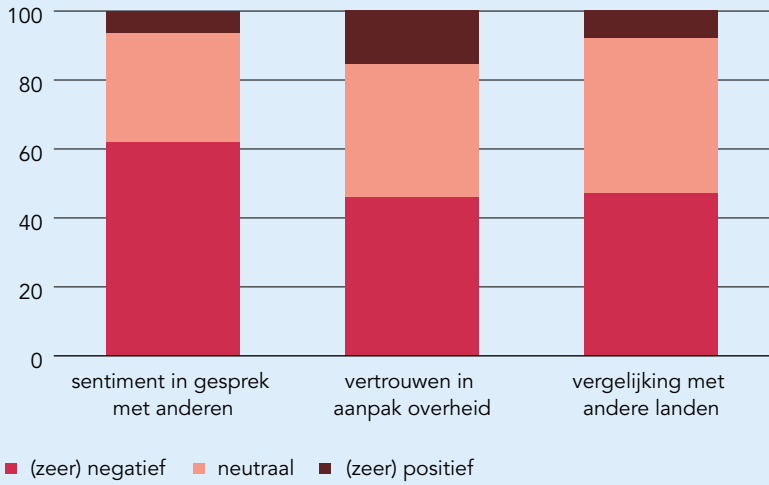
Heeft er een omslag in de publieke stemming plaatsgevonden in het jaar dat ligt tussen de twee veldwerkperiodes van beide experimenten? In deze box staan enkele bevindingen van onderzoeken die werden uitgevoerd in nagenoeg dezelfde periodes als onze beide experimenten. Die bevestigen het beeld van een sterke omslag in sentiment.

Vragenlijstonderzoek RIVM

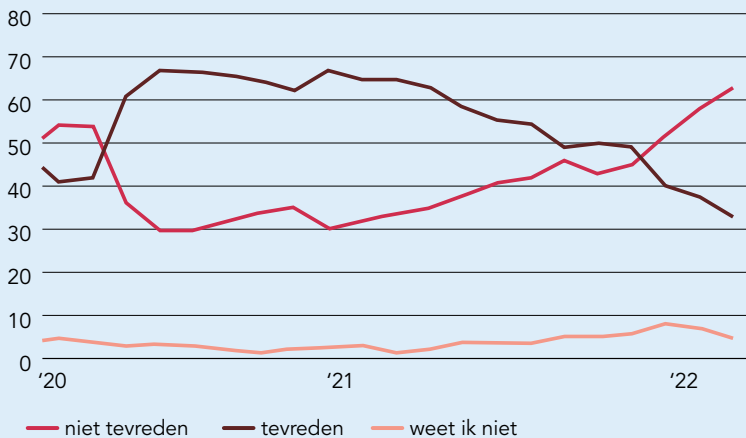
Vanaf het begin van de pandemie heeft het RIVM in samenwerking met de GGD's grootschalige peilingen verricht naar allerlei aspecten rondom.⁸ Hieronder staan de resultaten van ronde 8 en ronde 17, die qua veldwerk het dichtste aanlagen tegen onze twee periodes. De drie vragen gaan over de Nederlandse overheidsaanpak van de pandemie. Ze laten een fors verschil zien: overheersten november 2020 nog de positieve antwoorden, in november 2021 is het beeld omgekeerd, en overheersen de negatieve antwoorden.

Meting 8 (11-15 november 2020)

Meting 17 (24-28 november 2021)**Peilingen I&O Research**

Het onderzoeksbureau I&O Research doet regelmatig peilingen naar politieke opvattingen. In hun rapporten kan het volgende beeld worden gevonden van de tevredenheid met de regering.

Bron I&O Research, februari 2021

De meest dichtbij gelegen meetpunten van I&O Research waren de peiling van 16 november 2020 (veldwerk 13-16 november) en de peiling van 15 november 2021 (veldwerk 12-15 november). Tijdens de eerste peiling was twee derde van de respondenten tevreden met de regering en één derde niet. Dit zijn vrij hoge scores, en het kabinet lijkt hier nog te profiteren van het ‘rally around the flag effect’ dat het begin van de pandemie liet zien. Een jaar later was het beeld omgeslagen, en waren de verhoudingen precies andersom: twee derde ontevreden en slechts een derde tevreden.

Het zou allerm minst verbazen als deze omslag in het algemene sentiment ook invloed heeft gehad op de afhankelijke variabele van onze experimenten. Daar lijkt het inderdaad sterk op. In onderstaande tabel staan voor beide experimenten de absolute scores van de twee vragen die tezamen de onbehagen-indicator vormen.

Tabel B.4

	Experiment 1 (12 - 25 nov 2020, N = 900)	Experiment 2 (15 - 22 nov 2021, N = 1.158)
Gaat het de goede of verkeerde kant op met Nederland? (percentage)		
Goede kant	36,1	20,6
Verkeerde kant	61,7	73,5
Weet niet	5,1	6,0
Hoe tevreden bent u met Nederland? (1 – 10, hoger is meer tevreden)	6,03	4,77

Gewogen resultaten

Dit zijn echt grote verschillen. Om enige context te geven: het SCP vraagt sinds 2008 elk kwartaal of mensen vinden dat het de goede of de verkeerde kant op gaat met Nederland. De resultaten van experiment 1 sluiten vrijwel naadloos aan op de cijfers van het SCP uit de laatste jaren voorafgaand aan de pandemie, maar de resultaten voor experiment 2 zijn extreem somber – somberder dan zelfs de meest negatieve SCP-peiling uit al die jaren.⁹

9 Het SCP vraagt sinds 2008 in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) elk kwartaal of mensen vinden dat het de goede of de verkeerde kant opgaat met Nederland. Het bureau maakt daarvoor gebruik van een ander panel dan dat is gebruikt voor beide survey-experimenten, maar er is

De logica van bodem en plafond

Bij het eerste experiment waren de cijfers voor algemene stemming en onbehagen dus behoorlijk (zo niet uitgesproken) positief, bij het tweede uitzonderlijk negatief.

Nu geldt in algemene zin wat je ‘de logica van bodem en plafond’ zou kunnen noemen. Als mensen op een bepaalde (psychologische) variabele al dicht bij het maximum zitten, zal het moeilijk zijn met een experimentele manipulatie de waarde van die variabele *nog verder te verhogen*. Omgekeerd, als mensen op een bepaalde (psychologische) variabele al dicht bij het minimum zitten, zal het moeilijk zijn om met een experimentele manipulatie de waarde van die variabele nog verder omlaag te krijgen. Deze moeilijkheid is deels een kwestie van psychologie – veel mensen deinzen nu eenmaal instinctief terug voor extreme posities – maar is deels ook harde logica: wie al aan het plafond zit, kan domweg niet hoger, en wie al op de bodem zit, kan domweg niet lager.

Per saldo levert dit de volgende verklaring voor de verschillende experimentele resultaten:

- het eerste experiment vond plaats in een tijd van een (zeer) gunstige algemene stemming. De onbehagen-scores in dit experiment laten dat ook zien: de cijfers zijn goed, vermoedelijk niet al te ver verwijderd van het plafond van wat redelijkerwijs haalbaar is. Onder zulke condities is het relatief makkelijk om met een experimentele manipulatie het gerapporteerde onbehagen te vergroten (in dit geval door mensen te herinneren aan een vervelende gebeurtenis waarover ze geen controle hadden). De omgekeerde

geen reden om aan te nemen dat dit tot meer dan marginale verschillen zou leiden.

De trend uit dit onderzoek is dat het percentage dat het de goede kant ziet opgaan, sinds 2008 langzaam is gestegen van ongeveer 25 procent in 2008 tot ongeveer 35 procent vlak voor de pandemie, terwijl het percentage dat het de verkeerde kant ziet opgaan, navenant is gedaald van ongeveer 65 procent naar ongeveer 55 procent vlak voor de pandemie (de ontbrekende 10 procent zijn de ‘weet niet’-antwoorden). In hetzelfde onderzoek vraagt het SCP ieder kwartaal om een rapportcijfer te geven voor de Nederlandse samenleving. Daar is eveneens een licht stijgende trend te zien, van een ruime 6,0 in 2008 tot bijna een 6,5 vlak voor de pandemie (zie SCP COB 2020/1: 9; SCP COB 2021/2: 8).

Zoals in de hoofdstuk ook gezegd, zijn de resultaten van het eerste experiment redelijk in lijn met de SCP-resultaten en de trend van voor de pandemie, maar wijken de resultaten voor het tweede experiment daar zeer van af. In het SCP-onderzoek werd slechts enkele keren een percentage van rond de 20 gemeten voor ‘goede kant’, en nog nooit zo’n hoog percentage voor ‘verkeerde kant’. De score voor tevredenheid met de Nederlandse samenleving is met 4,77 extreem laag, want in het SCP-onderzoek wordt nooit een cijfer beneden de 6 gevonden. (Wat bij dit extreem lage resultaat een rol kan hebben gespeeld is dat, anders dan in het SCP-onderzoek, de vraag naar de tevredenheid met de Nederlandse samenleving is gesteld na de goede/verkeerde-kant-op-vraag, en dus een ‘priming effect’ kan hebben. Ook presenteert het SCP de vraag niet alleen op een schaal van 1 tot 10, maar het vraagt ook om een rapportcijfer te geven, wat mensen er eerder toe zal aanzetten om toch minstens een ‘zes’ te geven. Dat alles neemt niet weg dat het verschil tussen de gemiddelde cijfers van beide experimenten zeer groot is.)

- beweging zal echter lastig zijn: in zulke tijden resteert er weinig ruimte om via compensatie-effecten de mensen nog ‘behaaglijker’ te krijgen;
- het tweede experiment vond daarentegen plaats in een tijd van een extreem negatieve publieke stemming. De onbehagen-scores in dit experiment laten dat ook zien: zo somber waren de mensen in minstens tien jaar nog niet geweest. Veel slechter lijkt haast niet mogelijk. Onder zulke condities is er nauwelijks ruimte om met een (welbeschouwd lichte) experimentele manipulatie het gerapporteerde onbehagen nog verder te verhogen.¹⁰ Met enig hangen en wurgen blijkt dat men het effect van ‘de mate van vervelendheid zulke omstandigheden geen verschil. Omgekeerd kan onder zulke condities een klein duwtje mogelijk al volstaan om compensatie-effecten te realiseren: respondenten die institutioneel het meest ‘alleen staan’, zullen na een ‘control threat’ eerder zeggen dat het nou ook weer niet zó beroerd gaat met samenleving, al was het maar om zichzelf gerust te stellen.

B.4 Conclusie

Waarom slaagde de replicatie van het eerste experiment maar ten dele? Vermoedelijk doordat de maatschappelijke stemming tijdens het tweede experiment dusdanig negatief en het maatschappelijk onbehagen dusdanig groot waren dat er gewoon minder ‘ruimte’ was voor de experimentele manipulatie om het veronderstelde effect te genereren. Maar om het cliché weer eens van stal te halen: “Elk nadeel heb z’n voordeel”. Hierdoor waren de omstandigheden namelijk juist wel gunstig voor het ontstaan voor een bijzonder fenomeen, namelijk een compensatie-effect – het psychologische equivalent van een zeldzame vogel die maar weinigen ooit met eigen ogen hebben gezien.

10

Mogelijk zou dat wel lukken met experimenteel zwaarder geschut. Wat zou bijvoorbeeld het effect zijn als mensen niet alleen maar een gedachte-exercitie van hooguit een paar minuten hoeven doen, maar eerst een aangrijpende film van minstens een uur lang moeten zien met de resultaten van tornado’s en overstromingen, en daarna een opstel van minstens 500 woorden moeten schrijven over de laatste dagen of weken van een vriend of familielid die aan een ongeneeslijke ziekte is overleden?

Bibliografie

- Baumeister, R.F. (2020) 'Do effect sizes in psychology laboratory experiments mean anything in reality', *Psychology: Journal of the Higher School of Economics* 17, 4: 803-811.
- Baumeister, R.F. (1998) 'The self', blz. 680-740 in D.T. Gilbert, S. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (Vol. 1, 4th ed.), New York: McGraw-Hil.
- Beer, P. de (2017) 'De inkomensdynamiek van de middengroepen in de periode 1989-2013', blz. 175-197 in G. Engbersen, E. Snel & M. Kremer (red.) (2017) *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, WRR-Verkenningen nr. 37, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Bles, A.M. van der, T. Postmes en R.R. Meijer (2015) 'Understanding collective discontents: A psychological approach to measuring zeitgeist', *PloS one* 10, 6. EO130100.
- Bos, K. van den (2009) 'Making sense of life: The existential self trying to deal with personal uncertainty', *Psychological Inquiry* 20, 4: 197-217.
- Bouchard Jr., T.J. (2004) 'Genetic influence on human psychological traits: A survey. Current Directions', *Psychological Science* 13, 4: 148-151.
- Bukowski, M., I. Fritsche, A. Guinote & M. Kofta (Eds.) (2017) *Coping with a lack of control in a social world*, Londen: Routledge/Taylor & Francis Group.
- CBS (2021) 'Invulling praktisch en theoretisch opgeleiden. Een bruikbaar alternatief voor de huidige indeling van onderwijs-niveau?' Geraadpleegd op 10 november 2022 op <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/discussion-papers/2021/invulling-praktisch-en-theoretisch-opgeleiden?onepage=true>.
- Clore, G.L., A.J. Schiller en A. Shaked (2018) 'Affect and cognition: Three principles', *Current opinion in behavioral sciences* 19: 78-82.
- Damásio, A. (1994) *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, New York, NY: Putnam.
- Dekker, F., M. Ham & J. van der Meer (red.) (2019) *Nieuwe zekerheden in onze kere tijden. Over werk, onderwijs en politiek*, Jaarboek Tijdschrift voor Sociale vraagstukken, Utrecht: Movisie.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011) 'Slotbeschouwing', in P. Dekker en J. den Ridder, *Stemming onbestemd*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van Noije en J. den Ridder (2013) 'Overvloed aan onbehagen. Ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijke onbehagen in Nederland', blz. 61-171 in RMO (2013) *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*, Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

- Eagly, A.H. en S. Chaiken (1993) *The psychology of attitudes*, Orlando, FL: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
- Elchardus, M. en W. Smits (2007) *Het grootste geluk*, Leuven: Lannoo Uitgeverij.
- Engbersen, G., E. Snel en M. Kremer (red.) (2017) *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, WRR-Verkenningen nr. 37, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Feldman Barrett, L. (2017) *How emotions are made: The secret life of the brain*, Londen: Pan Macmillan.
- Fishbein, M. en I. Ajzen (1975) *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*, Reading, MA: Addison-Wesley.
- Gootjes, F.C. (2023) *Societal discontent as a catalyst for action: Explaining protest and solidarity, why we help and protest*, Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.
- Hacker, J.S. (2008) *The Great Risk Shift, Revised and Expanded Edition*, New York.
- Ham, M. en J. van der Meer (2022) *Niet boos maar machteloos. Twintig jaar onderzoek naar de boze burger*, Amsterdam: Van Genneep.
- Hart, P. 't (2012) 'De politieke leider: De balans tussen bouwen, hervormen en conserveren', blz. 1733 in J.J. Boonstra (red.), *De Leiderschapsbox*, Schiedam: Managementboek.
- Kinder, D.R. en D.R. Kiewiet (1979) 'Economic discontent and political behavior: The role of personal grievances and collective economic judgments in congressional voting', *American Journal of Political Science* 23, 3: 495-527.
- Kremer, M., R. Went en A. Knottnerus (red.) (2017) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, WRR-Verkenningen nr. 36, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Kunda, Z. (1990) 'The case for motivated reasoning', *Psychological bulletin* 108, 3: 480.
- Landau, M.J., A.C. Kay en J.A. Whitson (2015) 'Compensatory control and the appeal of a structured world', *Psychological Bulletin* 141, 3: 694.
- Langer, E.J. (1975) 'The illusion of control', *Journal of personality and social psychology* 32, 2: 311.
- Marmot, M. en R. Wilkinson (red.) (2005) *Social determinants of health*, Oxford: Oxford University Press.
- Miller, M.K., J.D. Clark en A. Jehle (2015) 'Cognitive dissonance theory (Festinger)', *The Blackwell encyclopedia of sociology*.
- Munroe, P.T. (2019) 'Cognitive balance theory', *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*: 1-3.
- Mutz, D.C. (1998) *Impersonal influence: How perceptions of mass collectives affect political attitudes*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Nguyen, T.V., J. McPhetres en E.L. Deci (2020) 'Beyond God and government: The role of personal control in supporting citizens' well-being in the face of changing economy and rising inequality', *Social Psychological Bulletin* 15, 1: 1-21.
- NSOB (2017) *Over de grenzen van onbehagen. Mediaverkenning van het thema 'maatschappelijk onbehagen' in België (Vlaanderen), Denemarken, Duitsland, Frankrijk, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in de periode 2010-2016*, Den Haag: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.
- Ridder, J. den, en T. van der Meer (2011) 'Tevredenheid en vertrouwen: samenhang en veranderlijkheid', blz. 62-86 in P. Dekker en J. den Ridder (2011) *Stemming onbestemd*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RMO (2013) *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*, Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Ross, C.E. en J. Sastry (1999) 'The sense of personal control', blz. 369-394 in *Handbook of the sociology of mental health*, Boston, MA: Springer.
- Robeyns, I. (2004) 'De kwaliteit van leven: drie politiek-filosofische benaderingen', *Ethiek & Maatschappij* 7, 1: 3-16.
- Rutjens, B.T., F. van Harreveld, J. van der Pligt, L.M. Kreemers en M.K. Noordewier (2013) 'Steps, stages, and structure: Finding compensatory order in scientific theories', *Journal of Experimental Psychology: General* 142, 2: 313.
- Schnabel, P. (2018) *Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht: het gevoel van Nederland*, Amsterdam: Prometheus.
- Schwarz, N. en G.L. Clore (1983) 'Mood, misattribution, and judgments of well-being: informative and directive functions of affective states', *Journal of Personality and Social Psychology* 45, 3: 513.
- SCP (2004) *In het zicht van de toekomst: Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2017) *De sociale staat van Nederland 2017*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2019) *De sociale staat van Nederland 2019*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2021) *Kwesties voor het kiezen 2021. Analyse van vijf urgente maatschappelijke vraagstukken voor de komende kabinetsperiode*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Searle, J. (1995) *The Construction of Social Reality*, Londen: Penguin Books.
- Shepperd, J.A., E.A. Waters, N.D. Weinstein en W.M. Klein (2015) 'A primer on unrealistic optimism', *Current Directions in Psychological Science* 24, 3: 232-237.
- Skinner, E.A. (1996) 'A guide to constructs of control', *Journal of Personality and Social Psychology* 71, 3: 549.

- Skinner, E. (2017) 'Seven Guideposts to the Study of Perceived Control Across the Lifespan', blz. 309-340 in J.W. Reich en F.J. Infurna (Eds.) *Perceived control: Theory, research, and practice in the first 50 years*, Oxford: Oxford University Press.
- Steenvoorden, E. (2016) *Societal pessimism*, Amsterdam: Netherlands Institute for Social Research, University of Amsterdam.
- Taylor, S.E. en J.D. Brown (1988) 'Illusion and well-being: a social psychological perspective on mental health', *Psychological Bulletin* 103, 2: 193.
- Teigen, K.H. (1994) 'Yerkes-Dodson: A law for all seasons', *Theory & Psychology* 4, 4: 525-547.
- Thompson, S.C. (2020) '26 The Role of Personal Control in Adaptive Functioning', *The Oxford handbook of positive psychology* 368.
- Vrooman, C. (2016) 'Meedoen in onzekerheid: verwachtingen over participatie en protectie', oratie Universiteit Utrecht, beschikbaar op: <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/396316>.
- Vukasović, T. en D. Bratko (2015) 'Heritability of personality: A meta-analysis of behavior genetic studies', *Psychological Bulletin* 141, 4: 769-785.
- Waal, J. van der, W. de Koster en J. van Noord (2017) 'Opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek in Nederland, 1970-2012', blz. 199-231 in G. Engbersen, E. Snel en M. Kremer (red.) *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, WRR-Verkenningen nr. 37, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Weinstein, N.D. (1980) 'Unrealistic optimism about future life events', *Journal of Personality and Social Psychology* 39, 5: 806.
- Wolff, J. en A. de-Shalit (2007) *Disadvantage*, Oxford: Oxford University Press
- Zajonc, R.B. (1980) 'Feeling and thinking: Preferences need no inferences', *American Psychologist* 35: 151-175.

Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle

Een conceptuele en empirische analyse

WRR

e-ISBN 978-90-832908-0-5

9 789083 290805 >